

UDK: 314 (497.5 = 214.58) "1850/1910"
Izvorni znanstveni članak
Primljeno: 10. 7. 2003.
Prihvaćeno: 14. 5. 2004.

Romsko stanovništvo u popisima stanovništva u Hrvatskoj i Slavoniji u razdoblju 1850.-1910.

DANIJEL VOJAK
Zagreb, Republika Hrvatska

Na osnovi popisa stanovništva u razdoblju od 1850. do 1910. autor daje podatke o društvenoj strukturi romskog stanovništva na području Hrvatske i Slavonije u tom razdoblju. Najviše Roma dolazilo je iz ugarskih zemalja i naseljavali su se na području Slavonije i Srijema. Struktura romskog stanovništva bila je spolno izjednačena, a pritom treba istaknuti da je ono većinom bilo mlade dobi. Popisi stanovništva ističu da je romsko stanovništvo bilo većinom pravoslavne vjere i gotovo potpuno nepismeno.

Ključne riječi: Romi, manjine, popisi stanovništva, Hrvatska, Slavonija, Srijem

Romsko¹ stanovništvo naseljava se na području kraljevina Hrvatske i Slavonije od druge polovine XIV. stoljeća. Četiri stoljeća kasnije prvi su put bili popisivani u ovim kraljevinama, no tek od modernije koncipiranog popisa stanovništva 1880. njihov broj počinje se pomnije statistički pratiti. Pritom su i dalje statističari imali problema s određivanjem pripadnika ciganske narodnosti često ih miješajući s pripadnicima rumunjske skupine i drugih narodnosnih skupina. Popisi stanovništva na području Hrvatske i Slavonije od 1850. do 1910. pokazuju konstantno povećanje broja romskog stanovništva, a upravo ti popisi stanovništva dragocjen su izvor podataka za otkrivanje spolne, dobne, religijske i obrazovne strukture tog stanovništva. Također, popisi stanovništva otkrivaju u kojim je područjima Hrvatske i Slavonije romska populacija najbrojnija, odnosno najrjeđa. Romski nomadski način života i metodologija izrade popisa stanovništva stavlja pod upitnik valjanost podataka iz navedenih popisa stanovništva jer njihova konstantna migracija onemogućuje posve pouzdano statističko mjerenje njihova broja na određenom području i određenom vremenu.

Povijest Roma na području Hrvatske i Slavonije do 1918.

Romsko stanovništvo s područja sjeverozapadnih indijskih pokrajina od V. stoljeća počinje s migracijama u smjeru zapadnog azijskog područja. Danas postoji znanstveni konsenzus o postojanju nekoliko valova migracija romskog

---

¹ Naziv "Romi" jest zajednički naziv za sve pripadnike različitih romskih plemenskih skupina koje imaju zajedničko indijsko podrijetlo iz kojeg izvode vlastiti nacionalni identitet. U mnogim europskim zemljama dobivali su različita imena, npr. eng. Gypsy, njem. Zigeuner, španj. Gitanos,

stanovništva koji su vjerojatno bili potaknuti ratnim okolnostima. Prvi podaci o romskom naseljavanju na prostor Europe koji datiraju iz XII. stoljeća pritom se odnose na doseljavanje na području Bizanta.² Dva stoljeća kasnije romsko stanovništvo u većem broju naseljava područje istočne i srednje Europe. Upravo u tom intenzivnijem valu naseljavanja ono dolazi i na područje Dubrovnika 1362. i Zagreba 1378. U tim gradovima romsko stanovništvo bavi se obrtom i trgovinom te je posve uklopljeno u srednjovjekovnu gradsku društvenu strukturu.³ Njihova prisutnost dokazana je i u gradovima Puli i Šibeniku na prijelazu iz XV. u XVI. stoljeće. Ukupan broj romskog stanovništva u XIV. i XV. stoljeću na području Hrvatske bio je otprilike oko pedesetak,⁴ no to je samo broj koji nalazimo u dokumentima, a stvaran broj je zasigurno bio nekoliko puta veći. Romski nomadski način života koji je obilježen konstantnim migracijama neće biti u skladu s pokušajima državne vlasti koja će od XV. stoljeća početi s provođenjem i represivnih mjera protiv njih, a u cilju sprečavanja nomadskog i poticanja prijelaza na sjedilački način života. Unatoč početnoj toleranciji prema romskim nomadima, državne i crkvene vlasti označit će ih kao nemoralne nevjernike te ih u skladu s time početi progoniti na različite načine.⁵ Tako će i Hrvatski sabor početkom XVII. stoljeća donijeti zakonsku odredbu u kojoj će ih nastaviti protjerivati iz hrvatskih zemalja. No i dalje se na područje Hrvatske naseljavaju romske plemenske skupine Kalderaša uz dozvolu feudalaca, što nam govori o procesu njihova konstantnog naseljavanja na tom području.⁶ Polovicom XVIII. stoljeća carica Marija Terezija i njezin nasljednik Josip II. donijeli su nekoliko zakonskih uredbi kojima su pokušali promijeniti nomadski način života Roma i preoblikovati ih u vjerne i poslušne pripadnike svoga carstva. U tom smjeru Romima je bila zabranjivana međusobna ženidba, korištenje romskog jezika i bavljenje glazbom, a pritom su i romska djeca oduzimana njihovim obiteljima i davana na odgoj "kršćanskim" obiteljima. Pozitivne strane ovih uredbi mogu se vidjeti u propisivanju obveznog obrtnog ili vojnog obrazovanja romske djece te i u osiguravanju miraza romskim djevojkama za udaju. Naziv za romsko sta-

---

fra. Bohémiens, tal. Zingari, hrv. Cigani. U ovom radu koristit ću se nazivom Cigani kada se on nalazi u izvoru, no u ostalim slučajevima koristit ću se nazivom Romi. O imenima romskog stanovništva pogledati: Jean-Pierre LIÉGEOIS, *Gypsies and Travellers*, Strasbourg 1987., 24.-26.; Jean-Paul CLÉBERT, *Cigani*, Zagreb 1967., 37.-40.

² J.-P. CLÉBERT, n. dj., 41.-45.; Felipe FERNANDÉZ-ARRESTO, *The Times: Narodi Europe*, Zagreb 1997., 390.-391.; J.-P. LIÉGEOIS, *Gypsies-an illustrated history*, London 1986., 30.-34.

³ Đurđica PETROVIĆ, *Cigani u srednjovjekovnom Dubrovniku*, Otisak iz zbornika Filozofskog fakulteta, knjiga XIII.-1, Beograd 1976., 123.-145.; Ivan Krstitelj TKALČIĆ, "Knjiga sudbenih poziva i presuda, god. 1975.-1391.", knjiga V., *Povjestni spomenici slobodnog kraljevskog grada Zagreba*, Zagreb, 1898., 126.-127.

⁴ Đ. PETROVIĆ, n. dj., 132.; Neven HRVATIĆ, "Romi u interkulturnom okružju", *Društvena istraživanja*, br. 5. (1996.), 914.-915.

⁵ Bruno BERNARD, "Tolerancija i progon: Romi u razdoblju prosvjetiteljstva", *Svesci: comunio*, br. 95. (1999.), 54.; Petar BURKE, *Junaci, nitkovi i lude: narodna kultura predindustrijske Europe*, Zagreb 1991., 51.

⁶ Josip MATASOVIĆ, "Cigani u doba terezijanstva i jozefinizma", *Narodna starina*, br. 17., 200.; Karl Freiherrn v. CZOERNIG, *Ethnographie der Oesterreichischen Monarchie*. III. sv., Wien 1857., 188.-189.; N. HRVATIĆ, n. dj., 915.

novništvo "Zingani" zabranjeno je i zamijenjeno imenom "die Neubauer" koje se može prevesti kao "novo-seljaci", što se vidi i iz romskog prijelaza na sjedilački način života⁷. Upravo za vrijeme vladavine Josipa II. provedeni su prvi popisi romskog stanovništva u Hrvatskoj i Slavoniji koji su imali cilj pokazati razinu uspješnosti jozefinskih reformi. Politika Marije Terezije i Josipa II. imala je za konačni cilj potpunu asimilaciju romskog stanovništva, no ta politika nije uspjela,⁸ kao i većina jozefinskih reformi pod pritiskom unutarnje i vanjske političke nestabilnosti.⁹ Nakon neuspjeha terezijanskih i jozefinskih uredbi o Romima oni su zadržali nomadski način života baveći se i dalje obradom metala, glazbom, kroćenjem konja i prosjačenjem. Jedan dio romskog stanovništva poprimio je sjedilački način života, pritom je dio njih bio i u austrijskoj vojsci. Veći dio romskog stanovništva nalazio se u sjevernim i istočnim ugarskim županijama, a tek manji dio u zapadnim dijelovima carevine.¹⁰ Na području balkanskih zemalja, a posebno u rumunjskim zemljama romsko stanovništvo bilo je u vlasništvu plemstva, države i crkve, a njihov položaj znanstvenici opisuju kao rop-ski. Romski robovi obavljali su različite poslove (od kućnih do poljskih), a vrlo često su bili prodavani, zamjenjivani i darovani.¹¹ Praksa prodaje romskih robova provodila se čak do polovice devetnaestog stoljeća (npr. zabilježen je slučaj prodaje Roma na tržnici u Bukureštu 1845.!), a sve navedeno govori o dugostoljetnoj praksi romskog rop-skog položaja u rumunjskim zemljama.¹² Na području ovih zemalja zakonski je bila ograničena ženidba romskog stanovništva s ne - romskim stanovništvom. Prodorom prosvjetiteljskih ideja (koje su ropstvo odbacivale kao neciviliziranu i nazadnu društvenu praksu) na područje rumunj-

⁷ Taj naziv "Neubauern" zadržat će i u XIX. stoljeću i jasno će razlikovati sjedilačke od nomadskih romskih skupina; J. MATASOVIĆ, n. dj., 200.; K. F. CZOERNIG, n. dj., 187.

⁸ Matasović u završetku svog članka opisuje prilike u austrijskoj državi nakon neuspjeha reformnih odredbi o Romima cara Josipa II. te govori da "...I sam Josip II. popusti, te ih ostavi da živiju, kako im krv zapovijeda. Ostadoše dakle pri kraju sela u kućarcima od čerpića i drva, baveći se kovačijom, glazbom i konjokradom, te stojeći svakoj lupeštini na uslugu. Drugi boraviše više po šumama, ili podno mostova, u špiljama i zakucima, odakle su izlijetali na prosjačenje i vraćanje. To im je i uprijeko i bilo glavno zanimanje za prehranu. Čigani su znali i objijati pragove plemićkih dvorova, gdje bi s praznovjernom ženskadijom pravili već dobar posao, u koliko ih propuštahu lakajski čerberi..."; J. MATASOVIĆ, n. dj., 201.

⁹ J. MATASOVIĆ, n. dj., 200.-201.; B. BERNARD, n. dj., 57.-58.

¹⁰ K. F. CZOERNIG, n. dj., 189.

¹¹ Ian HANCOCK, "The Pariah Syndrome: Chapter III. Conditions Under Slavery", (<http://www.geocities.com/Paris/5121/pariah-ch3.htm>).

¹² Danas dio romanologa zagovara tezu o dva pristupa europskih vlada prema romskom stanovništvu, političnom i društvenom. Prvi pristup je nazvan "zapadni", a on se odnosi na zapadnoeuropske vlade koje su provodile politiku nasilne represije (npr. mjere masovnog deportiranja, zatvaranja, prisilne asimilacije) prema Romima. U sklopu ovoga pristupa objašnjava se nacistički genocid nad romskim stanovništvom. Drugi pristup je nazvan "dunavski", a njega su provodile podunavske zemlje. Tako su podunavske vlade provodile politiku ekonomskog iskorištavanja romske radne snage (npr. u tom pogledu može se objasniti romski robovski položaj u rumunjskim zemljama) bez provođenja nasilnih asimilacijskih mjera nad njima. Upravo zbog ovih razloga objašnjava se nekoliko puta veći broj Roma na području istočne Europe, nego na području zapadne Europe. Leonardo PIASERE, "Peripatetics", *Encyclopaedia of World Culture*, vol. IV. Europe (Central, Western and Southwestern Europe), Boston 1992., 196.-197.

skih zemalja romsko ropstvo bit će ukinuto 1856., a romsko stanovništvo deset godina kasnije postat će punopravni građani Rumunjske države.¹³ Oslobođene romske skupine potaknute teškim ekonomskim i društvenim pritiskom ubrzo počinju iseljavati s područja rumunjskih zemalja na područja susjednih država. Na taj način velike romske plemenske skupine Koritara naseljavaju i područje Međimurja i Podravine. Ovi romski doseljenici u Hrvatskoj i Slavoniji govore jednim od rumunjskih dijalekata romskog jezika "Ljimba d bjaš", a to će biti vrlo važno u njihovu svrstavanju u popisima stanovništva.¹⁴ Romski Koritari bavili su se izradom korita i obradom metala, a svoje proizvode prodavali su domicilnom stanovništvu. Živjeli su u teškim ekonomskim i stambenim (u zemunicama i kolibama od pruća) uvjetima, pritom su zadržali nomadski način života. Krajem stoljeća dokazana je romska prisutnost u podravskim školama što govori o prodoru modernizatorskih reformi i u ovu narodnosnu skupinu.¹⁵ Kakav je bio odnos hrvatskog društva prema romskom stanovništvu pokazuje i enciklopedijski članak Eduarda Streera u "Prvoj hrvatskoj enciklopediji" koja je izdana u Osijeku 1890. U tom članku Streer govori o Ciganima da ".../su ponositi, vole radje krpe gospodske, nego pošteno seljačko odielo, veoma su dosjetljivi, oštroumni i lukavi; što rade, to rade vješto, nu rade samo za nuždu, a kad imadu što jesti, ne mare za daljnji rad; najsposobniji su za fine zanate, za težak rad nisu, akoprem ima predjela, gdje se zanimaju izključivo pravljenjem opeka ili rade kao nadničari kod zidara/.../".¹⁶ Iz ovoga članka vidljiva je određena tolerancija prema romskom stanovništvu jer autor ističe loše, ali i dobre strane (npr. romska sposobnost obrade metala, lukavost...). U sličnoj blagoj toleranciji i na margini hrvatskog društva romsko stanovništvo živjelo je do kraja Prvog svjetskog rata na području Hrvatske i Slavonije. Mnogi znanstvenici danas smatraju romsko stanovništvo kao manjinsku etničku grupu koja svoj identitet stvara iz njegovanja vlastita jezika¹⁷ te osebujnog načina života i običaja.¹⁸ Pritom treba istaknuti da su Romi u cijelom svijetu manjinska grupa koja nema svoju (nacional-

¹³ Moses GASTER, "Gipsies", *The Encyclopaedia Britannica: a dictionary of arts, sciences, literature and general information*, sv. XII. (Gichtel-Harmonium), Cambridge 1910.-1911., 38., 40.; J.-P. LIÉGEOIS, *Gypsies – an illustrated history*, 110.

¹⁴ Upravo zbog upotrebljavanja rumunjskog jezika romsko stanovništvo na području Hrvatske i Slavonije u popisima stanovništva do 1900. bit će svrstavano u rumunjsku narodnosnu skupinu; Josip TARADI, "Dolazak u Međimurje", *Međimurje*, 1990., 27.-28.; N. HRVATIĆ, n. dj., 916.; F. FERNANDÉZ-ARMESTO, n. dj., 391.-392.; N. HRVATIĆ, Suzana IVANČIĆ, "Povijesno-socijalna obilježja Roma u Hrvatskoj", *Društvena istraživanja*, br. 2.-3 (2000.), 257.

¹⁵ N. HRVATIĆ, "Romi na području općine Đurđevac", *Podravski zbornik*, 1984., 159.-160.

¹⁶ Edaurd STREER, "Cigani", *Prva hrvatska enciklopedija*, knjiga II., Osijek 1890. (pretisak Osijek, 1996.), 101.

¹⁷ Pritom treba istaknuti postojanje unutrašnjih podjela romskog jezika (kao i podjela Roma na niz plemena, npr. u Hrvatskoj postoje plemena Koritara, Arlija, Gubereta, Čergara...), a razlikuju se i prema jeziku) kao posljedica djelomičnog romskog prilagođavanja sredini u kojoj žive. N. HRVATIĆ, S. IVANČIĆ, n. dj., 258.-259.

¹⁸ Filip PUTINJA, Žoslin STREF-FENAR, *Teorije o etnicitetu*, Beograd 1997., 247.-248.; Žan KIZINIJE, *Etnologija Europe*, Beograd 1996., 101., 104.-106.; Rajko ĐURIĆ, "Romi u Jugoslaviji - između folklorne zajednice i narodnosti", *Sveske*, 26.-27. (1989.), 127.-129.; Nicolae GHEORGE, "Roma-Gypsy Ethnicity in Eastern Europe", *Social Research*, 4. (1991.), 831., 840.-843.

nu) državu.¹⁹ Romi su u popisima stanovništva od 1850. do 1910. bilježeni preko "ciganskog materinskog jezika" ("zigeunerisch Muttersprache"), a to pokazuje da su ih državna tijela smatrala posebnom narodnošću s vlastitim jezikom.

Popisi stanovništva u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji do 1910.

Prvi popis stanovništva u Habsburškoj Monarhiji proveden je 1754., no on nije uključivao Hrvatsku i Slavoniju već samo austrijske zemlje, a imao je zadaću određivanja poreza za navedene zemlje. Car Josip II. trideset godina kasnije određuje provođenje popisa stanovništva u Ugarskoj i zemalja u savezu s njom (u te zemlje pripadalo je i kraljevstvo Hrvatske i Slavonije). Cilj je ovog popisa, koji je proveden 1785., određivanje stanovništva sposobnog za vojsku. Otpor ovom popisu stanovništva pružalo je plemstvo i svećenstvo pozivajući se na staleška prava koja su im omogućavala imunitet od sudjelovanja u sličnim popisima. Ratovi s Osmanlijama i smrt cara Josipa II. doveli su do obustavljanja novih popisa. Nekoliko godina prije organiziranja tog popisa provedeno je popisivanje romskog stanovništva u Monarhiji. Prema dostupnim podacima ti su popisi Roma od 1780. do 1783. provedeni odvojeno od popisa stanovništva 1785.²⁰ Ugarski sabor početkom XIX. stoljeća donosi novi zakonski članak o popisu stanovništva kojim su svećenstvo, plemstvo i vojska potvrdili svoju stalešku povlasticu za izuzećem od popisivanja. Novi popis stanovništva proveo se 1805. na području Hrvatske i Slavonije, no on nije imao opći karakter jer su iz njega izuzeti pojedini staleži. Istodobno su se koristili crkveni popisi za dobivanje slike o broju stanovništva, no njihova pouzdanost je vrlo upitna.²¹ Na području Vojne krajine popisi muškog stanovništva provodili su se posebno svakih pet godina počevši od 1816., a ta praksa trajala je do 1869.²² U Hrvatskoj i Slavoniji sljedeći popis stanovništva proveden je 1850. s ciljem upoznavanja trenutnog brojnog stanja pučanstva kako bi bolje funkcionirala novoustrojena jedinstvena centralizirana državna uprava. Popis se provodio jednu godinu (od ljeta 1850. do ljeta 1851.),²³ podaci su se uzimali samo od muških članova u obitelji, a sve to govo-

¹⁹ U znanosti postoji teza o Romima kao naciji u nastajanju koja se poziva na sve veću njihovu političku i društvenu organiziranost. U bivšoj Jugoslaviji i drugim europskim zemljama status romske populacije nije bio administrativno riješen, a pritom ih se smatralo "nacionalnom manjinom", narodnošću ili etničkom manjinom. Taj nedostatak definiranja položaja romskog stanovništva imat će utjecaj u njihovu izjašnjavanju kao pripadnicima neromske zajednice, a pritom rezultati popisa romskog stanovništva neće odražavati njihovo stvarno demografsko stanje; R. ĐURIĆ, n. dj., 127; Vanek ŠIFTAR, "Problem narodnosti Roma", *Nacionalno pitanje u jugoslavenskoj teoriji i praksi - doprinos Edvarda Kardelja*, Banja Luka 1980., 452.-457.

²⁰ K. F. CZOERNIG, n. dj., 189.; T. H. SCHWICKER, "Die Zigeuner in Ungarn und Siebenbürgen", *Die Völker Österreich-Ungarns*, vol. 12 (1883.), Wien 1883., 62.-67.

²¹ Petar MATKOVIĆ, *Hrvatska i Slavonija u svojih fizičkih i duševnih odnošajih*, Zagreb 1873., 32.; Vladimir SERDAR, "Popis stanovništva u hrvatskim krajevima godine 1857.", *Statistička revija*, 2. (1951.), 197.-198.; Jakov GELO, *Demografske promjene u Hrvatskoj od 1780. do 1981.*, Zagreb 1987., 83.-84., 93.-94.

²² V. SERDAR, n. dj., 198.; P. MATKOVIĆ, n. dj., 33.

²³ Tu se nameće pitanje pouzdanosti dobivenih rezultata jer se popis nije obavljao u kraćem razdoblju gdje bi on bilježio trenutno stanje stanovništva u određenom trenutku i na određenom

ri o manjkavosti u njegovu provođenju i nepotpunosti u njegovim rezultatima. U ovom popisu bilježena je "narodnost" i to kao jedan od političkih ustupaka središnje vlade prema narodnostima nakon revolucionarnih događaja 1848.-1849.²⁴ Tada su u *Narodnim novinama* vrlo česti izvještaji o namjernom svrstavanju slavenskih obitelji kao pripadnika mađarske narodnosti. Takve vijesti samo dodatno upozoravaju na nepouzdanost u izradi popisa stanovništva. Službeni rezultati objavljeni su u istim novinama u rujnu 1851. i siječnju iduće godine, a njih je donio podban Benko Lentulay.²⁵ Šest godina kasnije organiziran je sljedeći opći popis stanovništva u Hrvatskoj i Slavoniji, a njega se smatra prvim pouzdanijim popisom stanovništva. Rezultati tog popisa hrvatskoj javnosti predstavljeni su u *Narodnim novinama* u ožujku 1860.²⁶ U popisu je rubrika "narodnost" zamijenjena rubrikom "vjeroispovijest", a to će biti praksa i sljedećeg popisa stanovništva 1869. koji se održava u razdoblju nakon uspostave nove dualističke podjele Monarhije. Provođenje ovog popisa u zemljama ugarske krune obavljati će statistički ured u Budimpešti, a više ne središnji statistički ured u Beču. Od ovoga popisa stanovništva uvedena je praksa popisivanja stanovništva na zadnji dan popisne godine (31. prosinac), a ona će se održati do popisa stanovništva 1910.²⁷ Napredak u organizaciji popisa vidljiv je jedanaest godina kasnije kada je proveden sljedeći popis stanovništva u Hrvatskoj i Slavoniji. Taj napredak je vidljiv u organizacijskoj i provedbenoj razini, a pritom treba istaknuti osnivanje Zemaljskog statističkog ureda za Hrvatsku i Slavoniju 1875. u Zagrebu koji je zaslužan za taj napredak. Popis stanovništva iz 31. XII. 1880. je prvi moderniji popis stanovništva, s njim počinje praksa provođenja popisa stanovništva svakih deset godina, a područje Vojne krajine uklopljeno je u kraljevine Hrvatsku i Slavoniju prilikom njegova provođenja. Cilj ovog i sljedećih popisa stanovništva istaknut je i u *Narodnim novinama* polovicom srpnja 1880. koje pišu " /.../ nadajmo se ove godine valjanu popisu, očekujući od njega vjernu sliku društvenih i gospodarskih odnošajah naroda, koja će po svojoj koristit po upravu i znanost obilno nadoknaditi žrtve, što jih popis traži občinah i države. Pokažimo Svetu, koji i po valjanosti popisa običaje suditi, kako je narod koji naobražen, da smo i mi dorasli, valjano ga izvesti, da pojimljemo, kako je jedan od glavnih uvjeta napretku: upoznati sama sebe /.../".²⁸ Na sličan način su organizirani popisi stanovništva 1890., 1900. i 1910., pritom su i rezultati statističkog ureda u Zagrebu postajali sve opsežniji i precizniji.²⁹

mjestu. Nomadski način života romskih skupina u monarhiji samo je dodatno otežao provođenje popisa stanovništva jer je upravo njih bilo vrlo teško popisivati na određenom mjestu i određenom vremenu.

²⁴ Mirjana GROSS, Agneza SZABO, *Prema hrvatskom građanskom društvu*, Zagreb 1992., 33.; J. GELO, n. dj. 89.-90.; V. SERDAR, n. dj., 198.

²⁵ "Hérvatska, Dalmacia i vojvodina srpska", *Narodne novine*, br. 177., 3. VIII. 1850., 1.; "Ugarska", *Narodne novine*, br. 182, 9. VIII. 1850., 2.-3.; "Ukupni pregled stanovništva godine 1851. u krunovini Hérvatskoj i Slavonii", *Narodne novine*, br. 201., 3. IX. 1851., 3.; "Zemaljski pregled pučanstva godine 1851. popisanog", *Narodne novine*, br. 16, 21. I. 1852., 3.

²⁶ "Uredovni dio", *Narodne novine*, br. 55., 7. III. 1860., 1.

²⁷ V. SERDAR, n. dj., 200.; P. MATKOVIĆ, n. dj., 33.

²⁸ "Popis žiteljstva godine 1880.", *Narodne novine*, br. 162., 17. VII. 1880., 2.-3.

²⁹ V. SERDAR, "Početak znanstvene statistike u Hrvatskoj", *Prilozi za povijest ekonomske misli na tlu Jugoslavije od 15. do 20. stoljeća*, Zagreb 1984., 277.-287.

Rubrika "narodnost" u popisima stanovništva 1850. – 1910. u Hrvatskoj i Slavoniji

U popisima stanovništva u Habsburškoj Monarhiji rubrika "narodnost" bila je sredstvo političke borbe pojedinih narodnosti. Podatke o brojnom stanju narodnosti politički predstavnici narodnosti upotrebljavali su za dokazivanje demografske i političke moći. Ta politička borba postaje izraženija nakon revolucionarnih događaja 1848. - 1849., a prema nekim povjesničarima upravo natjecanje pojedinih narodnosti (npr. njemačke i slavenskih) i preko statističkih podataka dovela je do raspada Habsburške Monarhije.³⁰ U početku su popise stanovništva provodili carski činovnici bez osjećaja nacionalne pripadnosti sa središtem u Beču. Kasnije su popise stanovništva provodili lokalni statistički uredi koji su se rezultatima koristili i u političke svrhe. Metodologija izrade popisa nije bila posve precizirana te nije mogla posve registrirati nacionalnu svijest popisane osobe.³¹ U popisu stanovništva 1850. nalazila se rubrika "narodnost" koja je bila u skladu s politikom središnje državne vlade koja je priznavala ravnopravnost narodnosti u austrijskoj carevini. Popisivači su dobili naputak u kojem stoji da " / ... / U rubriki "narodnost" ima se kod svake domaće osobe naznačiti narodnost, spadala k istoj narodnosti većina žiteljstva, ili ne. Kod punolétnih valja u tom obziru vlastita izrečba, a kod malolétnih ima se uzeti narodnost roditeljah. Ovo se ima samo jednom réčju naznačiti, n.p. Hérvat, Némac, i.t.d/.../. Glavna rubrika "narodnost" ima se po potrebi perom razdéliti u toliko manje rubrike, koliko je usléd popisnih listinah narodnostih kod žiteljstva u pregled spadajućega nadjeno. U rubriki narodnostih popisne listine navedene osobe svake narodnosti, imaju se sbrojiti, i suma upisati u méstni pregled. Narodnost, od koje u jednom méstu ima najviše ljudih, dolazi u pérvu rubriku sa svojim nadpisom, i tako dalje/.../".³² U ovom naputku popisivačima istaknuta je potreba pažljivog bilježenja narodnosti, a u rezultatima ovoga popisa objavljenih u rujnu 1851. i siječnju iduće godine bilo je čak navedena 21 rubrika narodnosti (npr. "Hervati", "Slavonci", "Serblji", "Niemcih", "Dalmaticih"...).³³ Iz postojanja tako velikog broja rubrika za narodnosti može se zaključiti kako još nije bila jasna odrednica hrvatske narodnosti jer su uz nju postojale i rubrike sa "slavonskom" i "dalmatinskom" narodnosti. Upravo je i to bio jedan od razloga zašto su rezultati tog popisa stanovništva stavljeni pod sumnju u njihovu vrijednost.³⁴

U sljedeća dva popisa stanovništva koja su provedena 31. listopada 1857. i 31. prosinca 1869. rubrike "narodnost" nije bilo. Objašnjenje za nepopisivanje

³⁰ Bogo GRAFENAUER, "Czörnigova etnografska statistika in njena metoda", *Razprave: Slovenska akademija znanosti in umetnost - razred ta zgodovino in društvene vede*, Ljubljana 1950., 119.-120.; Emil BRIX, "Številična navzočnost Nemštva v južnoslovanskih kronovinah Cislitvanije med leti 1848. do 1918. Problemi narodnostne statistike", *Zgodovinski časopis*, 2. (1987.), 297.-298.

³¹ Allan J. P. TAYLOR, *Habsburška monarhija 1809.-1918.*, Zagreb 1990., 327.-334.

³² *Službeni naputak o narodnom popisu u Hérvatskoj i Slavonii*, (1850.) - (1984.), 2.-3.

³³ "Ukupni pregled stanovništva", *Narodne novine*, br. 201, 2. IX. 1851. 1.; "Zemaljski pregled pučanstva godine 1851. popisano", *Narodne novine*, br. 16, 21. I. 1852., 3.

³⁴ M. GROSS - A. SZABO, n. dj., 33.; J. GELO, n. dj., 89.-90.

“narodnosti” nalazi se u zategnutim političkim odnosima među “narodnostima” u Monarhiji u kojem bi popisivanje “narodnosti” zaoštrilo međusobnu političku borbu što bi dodatno destabiliziralo Monarhiju koja je tada bila u vanjskoj i unutarnjoj političkoj krizi. Ove krize su vidljive u zategnutim odnosima Austrije s Francuskom, Italijom i Pruskom te odnosima njemačke, mađarske i slavenskih narodnosti.³⁵ Iz navedenog može se shvatiti zašto je izbjegnuto popisivanje “narodnosti” u navedenim popisima stanovništva.³⁶ U ovim popisima dane su rubrike “vjeroispovjest” (“religionsbekenntniss”) u kojim imamo glavnu podjelu na katoličku, unitarnu, evangeličku, židovsku i neunitarnu (“nicht unitar”).³⁷ Na temelju ovih podataka o religijskoj pripadnosti neki statističari su donijeli svoje procjene o broju narodnosti u Monarhiji, no tu bih istaknuo da su to ipak procjene i kao takve ih treba koristiti.³⁸ Jedan od vodećih statističara u Monarhiji Carl Freiherrn von Czoering 1861. objavljuje u Beču djelo “Statistisches Handbüchen für die Oesterreichische Monarchie” u kojem donosi svoje procjene o broju narodnosti u Monarhiji, a na temelju popisa iz 1857. Nešto različite podatke osam godina kasnije donijet će direktor statističke administracije u Beču dr. Adolf Ficker.³⁹ No tek popis stanovništva iz 1880. donijet će službeni prikaz broja narodnosti u Monarhiji osmišljavajući rubriku “materinski jezik” kao njezin pokazatelj.⁴⁰

Popisi stanovništva koji su provedeni u Hrvatskoj i Slavoniji zadnjeg dana u prosincu 1880., 1890., 1900. i 1910. sadržavali su rubriku “materinski jezik”

³⁵ A. J. P. TAYLOR, n. dj., 119.-161.

³⁶ Na ovom mjestu citirao bih upravitelja statističkog ureda u Zagrebu Milovana Zoričića koji u *Narodnim novinama* krajem svibnja 1882., objašnjavajući potiskivanje rubrike “narodnosti” iz popisa stanovništva 1857. i 1869., piše da “/.../od godine 1851. pa sve do godine 1880. nije bilo službena izvida narodnostih. Absolutnoj vladi, izvodećoj popis godine 1857. nisu o tome trebali podatci, a valjda nije ni željela da narodi ovako upoznaju svoju snagu. Godine pako 1869. bijaše doduše već sve priredjeno, da se u popisne formulare uvrsti i pitanje o materinjskom jeziku, al se u posljedni čas odustalo od ove nakane, jer se nije htjelo, da se neposredno iza preustrojstva monarkije dualističku još i popisom zaoštri borba medju narodima/.../”; “Rezultati popisa žiteljstva godine 1880.“, *Narodne novine*, br. 119., 25. V. 1882., 2.

³⁷ *Bevölkerung und Viehstand von Kroatien-Slavonien, nach der Zählung vom 31. October 1857.*, Wien, 1857.; *Ergebnisse der in den Länder der ungarischen Krone am Anfange des Jahres 1870. vollzogenen Volkszählung sammt nach Weisung der nutzbaren Hashtiere*, Pest 1871.

³⁸ P. MATKOVIĆ, n. dj., 44.

³⁹ K. F. CZOERNIG, *Statistisches Handbüchen für die Oesterreichische Monarchie*, Wien, 1861.; Adolf FICKER, *Die Völkerstämme der Österreichisch-Ungarischen Monarchie, ihre Gebiete, Gränzen und Inseln*, Wien 1869.

⁴⁰ U *Narodnim novinama* polovicom 1882. objavljen je članak koji govori o statistici narodnosti u Austro-Ugarskoj monarhiji te pitanju upotrebe rubrike “materinskog jezika” u popisima stanovništva od 1850. do 1880. U tom članku istaknuta je nepouzdanost podataka o narodnostima koji su dobiveni na temelju procjena, a pritom se ističe potreba uvrštenja rubrike “narodnosti” u popisu stanovništva iz 1880. Tako *Narodne novine* pišu da “/.../u Austriji podatci sabrani godine 1864. jednim službenim vrielom statistici narodnosti. No sve da je i moglo u potpunosti vjerovati tom izvoru događaji su politički i promjene u gospodarskih i socijalnih odnošajih morali tečajem godina znatno promieniti razmjerje medju narodnostima/.../ravnatelji znanstvene statistike Ficker (Adolf Ficker, D. V.) i Keleti (Karl Keleti, D. V.) pokušaje doduše prije kojih deset godina (početkom 1870-ih, D. V.), po raznih statističkih podacih izpraviti one podatke i aproksimativno sračunati razmjerje medju narodnostima. Potonji poslužio se n. pr. za

(“Muttersprache”). U toj rubrici navedene su sljedeće skupine stanovništva s obzirom na njihov materinski jezik: hrvatska ili srpska, slovenska, češka, slovačka, rusinska, ruska, poljska, bugarska, njemačka, magjarska, rumunjska, talijanska, ciganska te “drugi koji jezik” i “ostali”.⁴¹ Preko te rubrike pokušala se odrediti narodnost pojedinca, no postojala je razlika između austrijskog i ugarskog dijela Monarhije. U austrijskom dijelu Monarhije popisima stanovništva dana je rubrika “Umgangsprache” (“občevni jezik”) tj. jezik koji se koristi za komuniciranje.⁴² Nasuprot tomu u ugarskom dijelu monarhije u popisima stanovništva dana je rubrika “Muttersprache” (“materinski jezik”) tj. jezik svoje obitelji. U Hrvatskoj i Slavoniji uzeta je rubrika “materinski jezik”, a o tome i govori upravitelj statističkog ureda u Zagrebu Milovan Zoričić u svibnju 1882. u *Narodnim novinama* te u uvodu knjige *Popis žiteljstva i stoke od 31. prosinca 1880. u Hrvatskoj i Slavoniji* koja je objavljena 1883. Zoričić kao razlog za uzimanje “materinskog jezika” kao rubrike u popisima stanovništva ističe “/.../da će se u podatcih o materinskom jeziku vjernije zrcaliti odnošaji narodnostni, te da će se materinski jezik prigodom popisa moći jasnije i točnije opredieliti za svakog pojedinoga žitelja negoli jezik občevni. Svakako se pojam taj bolje poznaje negoli pojam občevnog jezika, što ga je tek nedavno stvorila znanost/.../”.⁴³ Zoričić je uspio dobiti dozvolu od državnih statističkih ureda da “/.../se pitanje o materinjskom jeziku u popisnicama stilizira tako, da će se odgovori tražiti samo za one osobe, koje nisu materinskog jezika hrvatskog ili srpskog. Ovako držao sam, da će se već unapried ukloniti svaki i najmanji povod trevnju medju brojitelji i žiteljstvom i prepirkam, koje bi mogle znatno otegotiti a možda gdjegdje i osujetiti popisni posao/.../”.⁴⁴ Brojitelji su dobivali točne i precizne naputke o popisivanju stanovništva, a pritom se posebno isticala pažljivost u određivanju “materinskog jezika” popisane osobe. Naglasak je pritom stavljen na slobodnu volju osobe, bez utjecaja osobe popisivača, a u cilju što objektivnijeg rezultata popisa.⁴⁵ Upravo odabir “materinskog jezika” kao načina za određivanje pripadnosti narodnosti bila je vrlo važna u popisivanju romskog stanovništva na području Hrvatske i Slavonije.

Ugarsku izkazi o narodnosti djece, polazeće pučke učione, ali ni ti pokušaji, ako im se i ne može poreći velika vrijednost, nisu ipak mogli nadomjestiti obćenita službena izvada, te se sve to više osjećaše potreba novijih pouzdanih podatkah, sabrani valjanom metodom a osnivajući se svakako o individualnih izvadi, čim se je stoga počeo pripravljati popis godine 1880. ne bijaše u nikoga dvojbe, da mu je upravo jedna od glavnih zadaćah zadovoljiti toj potrebi/.../”; “Rezultati popisa žiteljstva god. 1880.”, *Narodne novine*, br. 119, 25. V. 1882., 2.

⁴¹ Milovan ZORIČIĆ, *Popis žiteljstva i stoke od 31. prosinca 1880. u Hrvatskoj i Slavoniji* (dalje PŽ 1880), Zagreb 1883.; *Popis žiteljstva od 31. prosinca 1900. u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji-glavni rezultati po upravnim općinama*, (dalje: PŽ 1900.) Zagreb 1902; *Popis žiteljstva od 31. prosinca 1910. u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji*, (dalje: PŽ 1910.), Zagreb, 1914.

⁴² Ovu metodu popisivanja preporučili su službeni statističarski krugovi u Europi na “sunarodnom statističkom kongresu”; PŽ 1880., 60.; B. GRAFENAUER, n. dj., 119.-123.

⁴³ PŽ 1880., 60.; “Rezultati popisa žiteljstva god. 1880.”, *Narodne novine*, br. 119, 25. V. 1882., 2.

⁴⁴ PŽ 1880., 60.

⁴⁵ PŽ 1880, 61.; PŽ 1890.: *Prilog IV.; Obćeniti naputak za provedbu popisa žiteljstva od 31. prosinca 1900.*, Zagreb 1900.; *Naputak za ispunjavanje popisnica i kućevnih listova sa 10 primjerice izpunjenih popisnica*, Zagreb 1910., 15.

Romi u popisima stanovništva u Hrvatskoj i Slavoniji do 1910.

Neki znanstvenici ističu potrebnu veliku opreznost u korištenju statističkih rezultata broja romskog stanovništva. Ovisno o političkoj situaciji taj se broj mogao umanjivati ili povećavati,⁴⁶ no ovdje bih istaknuo da su i sami statistički analitičari u Hrvatskoj i Slavoniji isticali da se "...podatci o ciganih ne mogu služiti nikakvu iztraživanju, jer se je za popisa, kako se je kome svidjelo, jednome naznačio materinski jezik ciganski, drugome rumunjski, trećemu hrvatski, te se pogreške nisu dale ni naknadno izpraviti."⁴⁷ Unatoč tim organizacijskim i metodološkim problemima romsko stanovništvo na području Habsburške Monarhije bilo je popisivano kao posebna narodnosna skupina, no događalo se da su pri popisima stanovništva pridodavani drugim narodnosnim skupinama (npr. zbog služenja rumunjskim jezikom smatrani su Rumunjima na području kraljevine Hrvatske i Slavonije).⁴⁸ Vrlo čest je slučaj da je u popisima stanovništva romska narodnosna skupina pribrojena rubrici "sonstige" ("ostali"). Kao daljnji problem u proučavanju broja Roma u popisima stanovništva jest nepostojanje rubrike "narodnost" u nekim popisima stanovništva, a pritom rubrika "religionbekenntniss" ("vjeroispovjest") ne može poslužiti u određivanju "ciganske narodnosti" jer romsko stanovništvo nije posebno religijski identificirano.⁴⁹ Ovaj nedostatak rubrike "narodnost" ili "materinski jezik" brojni statistički analitičari nadoknađivali su davanjem vlastitih statističkih procjena broja pojedinih narodnosti.⁵⁰ Romski nomadski način života u kojem je naglasak bio na stalnim migracijskim kretanjima, vrlo često bez poštovanja lokalnih i državnih granica, bio je samo jedan od problema pri izradi popisa stanovništva. Od popisa 1857. uveden je pojam "kritičkog trenutka" kojim se pokušalo u što kraćem roku popisati prisutno stanovništvo na određenom području, a s ciljem da se određena osoba ne popisuje nekoliko puta. Kao kritičan dan za popisivanje odabran je zadnji dan prosinca jer su statističari smatrali da tada najveći broj stanovništva ostaje u svojim obiteljima tj. zadržava se na jednom mjestu.⁵¹ Kao rok za popisivanje stanovništva određeno je deset dana, a praksa je pokazala da se dio stanovništva

⁴⁶ J. P. LIÉGEOIS, *Gypsies – an illustrated history*, 45.-46.

⁴⁷ PŽ 1880., 63.

⁴⁸ PŽ 1910., 52.

⁴⁹ Romsko stanovništvo često prihvaća dominantnu vjeru na prostoru na kojem se oni nalaze, a pritom je dio Roma razvio osebujno vjerovanje i rituale u prihvaćenoj religiji. S obzirom na navedeno, ne može se uzimati romska religiozna pripadnost kao oznaka za posebnu narodnost. O tome više vidi J. P. CLÉBERT, n. dj., 159.; J. P. LIÉGEOIS, *Gypsies and Travellers*, 60.-63.

⁵⁰ O tome više vidi u ovom radu u poglavlju: *Rubrika "narodnost" u popisima stanovništva 1850.-1910. u Hrvatskoj i Slavoniji*.

⁵¹ Na ovom mjestu citirao bih upravitelja zagrebačkog Statističkog ureda Milovana Zoričića koji pet mjeseci prije provođenja popisa iz 1880. objašnjava razloge zašto je 31. prosinac prihvaćen kao dan provođenja popisa. Tako Zoričić piše da je "...obćenito se u ostalom već uvažuje zahtjev znatnosti, da se popis obavlja u doba godine, kada je žiteljstvo najmirnije, kad se najmanje kreće, te mu se najveći dio nalazi u redovitom svom obitavalištu/.../rado priznajemo da za dan ovaj (31. prosinac kao prihvaćeni dan za popisivanje, D. V.) govore vrlo važni razlozi. Žiteljstvo je taj i to osobito u agrikulturnih državah, kao što je monarkija naša, velikom većinom kod svojih kućah/.../razlog je nadalje i taj, da se i drugi statistički izvidi o žiteljstvu, kojim se rezultati sravnjuju sa posledici

naknadno popisivao.⁵² Upravo odabiranje 31. prosinca kao središnjeg dana za izradu popisa bilo je dobro promišljeno rješenje i za uspješno popisivanje romskih skupina jer su one uoči zime pronalazile mjesto gdje će provesti zimu, a to je zasigurno bila olakotna okolnost za njihovo popisivanje. Romske skupine dolazile su iz drugih dijelova zemalja krune sv. Stjepana i pronalazile zimovališta na području Hrvatske i Slavonije. Kao dokaz tome *Narodne novine* na kraju listopada 1901. donose vijesti o doseljavanju romskih nomadskih plemena na područje Virovitičke županije. U tim vijestima piše da “/.../katkad pojavljuju se u većim mjestima veće mnoštvo Cigana, koji kao da se sele s jednog mjesta na drugo. To je naročito opaziti pred zimom, pa se čini, da traže najsgodnije mjesto, gdje će prezimiti. Tako nam javljaju iz Pitomače da je u nekoliko posljednjih dana zaustavljeno u ondašnjoj okolici ništa manje nego 105 Cigana-skitnica/.../”, a nekoliko dana kasnije iste novine donose vijest da je “/.../dana 27. o. mj. zatečeno u Gotolovu u kotaru koprivničkome veće mnoštvo Cigana, koji su došli iz okolice Sombora u Ugarskoj i tražili oko Gotolova mjesto, gdje bi mogli prezimiti, našli ga nisu, jer ih je oblast odpremila u njihov zavičaj/.../”.⁵³ Iz svega navedenog razumljiva je potreba vrlo opreznog pristupanja u analizi broja Roma u popisima stanovništva. Radi boljeg prikaza i međusobnog uspoređivanja broja Roma u popisima stanovništva podijelit ću analizu popisa na one do 1857., onda na popise 1857. i 1869. te konačno na ostale popise od 1880. do 1910.

Broj Roma u popisima stanovništva do 1857. u Hrvatskoj i Slavoniji

Na području Hrvatske i Slavonije prvi je popis stanovništva proveden tek 1785. u sklopu popisivanja stanovnika Ugarske i njezinih združenih zemalja, a na temelju uredbe austrijskog cara Josipa II. iz kolovoza 1784. Taj popis je prema caru Josipu II. i nazvan “josefinski popis”. Model provedbe tog popisa uzet je iz prethodno obavljenih popisa stanovništva u njemačko-austrijskim zemljama carevine.⁵⁴ Nekoliko godina prije ovog popisa na području cjelokupne austrijske carevine provedeno je popisivanje romskog stanovništva u sklopu državne politike prema tom dijelu stanovništva. Pritom treba podsjetiti na pokušaje carice Marije Terezije i cara Josipa II. u mijenjanju romskog nomadskog načina živo-

---

popisa, savršuju sunčanom godinom, te se, svede li se ovako u sklad razne statističke operacije, znatno olakčujuje i promiče znanstveno istraživanje... u većem je dijelu hrvatsko žiteljstvo vrlo riedko i rastreseno, željeznica ima malo, a ni drugih obćinah dovoljno. Pod konac prosinca u nas će nadalje obićno pritisnuti najljuča zima/.../U vremenu od desetak danah, u kojima po zakonu valja dovršiti sav posao/.../”; “Popis žiteljstva godina 1880.”, *Narodne novine*, br. 153, 7. VII. 1880., 2.

⁵² Stanovništvo se moglo prijaviti u zemaljski statistički ured u Zagrebu ili čak telefonskim putem (vidi “Popis žiteljstva”, *Narodne novine*, br. 8, 10. I. 1901., 2.), no pritom su statistički analitičari bili svjesni “da će popis sadržavati i pogreška i manjka, što neskrivljenih, što skrivljenih. Mnoge popisne cedulje bit će krivo ispunjene, naročito u pitanju zanimanja, a s druge strane bit će priličan broj duša u Hrvatskoj, koje uobće neće biti popisane/.../”; “Popis žiteljstva”, *Narodne novine*, br. 9, 12. I. 1911., 3.

⁵³ “Zaustavljeni cigani”, *Narodne novine*, br. 248., 28. X. 1901., 3.; “Cigani skitnice”, *Narodne novine*, br. 252, 2. XI. 1901., 4.

⁵⁴ V. SERDAR, Popis stanovništva u hrvatskim krajevima godine 1857., 197.; P. MATKOVIĆ, n. dj., 32.

ta sa sjedilačkim načinom života. Uredbe o oduzimanje romske djece iz njihovih obitelji i davanje na odgoj i obrazovanje kršćanskim obiteljima, obvezno posjedovanje putnih dokumenata, zabrana romskih naselja u šumama i premještanja na ravničarka područja te zabrana većine romskih običaja (npr. sviranje, obrada metala, međusobna ženidba) bile su usmjerene na poticaje sjedilačkog načina života romskog stanovništva. U tu svrhu državna vlast je u prvoj polovini 1780-ih godina provela popisivanje svih Roma u cilju otkrivanja uspješnosti provođenja politke prema romskom stanovništvu. Tako je u sklopu provedenih "jozefinskih popisa" od 1780. do 1783. popisano romsko stanovništvo u Monarhiji. Broj Roma 1780. iznosio je 33.501, a tri godine kasnije 30.241.⁵⁵

Tablica 1. Popis romskog stanovništva u Habsburškoj monarhiji, Hrvatskoj i Slavoniji, 1780.-1783.

	Habsburška Monarhija	Hrvatska i Slavonija	Postotni udio Roma iz Hrvatske i Slavonije u Habsburškoj Monarhiji	Srijemska županija	Požeska županija	Križevačka županija	Virovitička županija
1780.	33.501						
1781.	38.312	1.323	3.45%	407	166	102	648
1782.	43.772	1.220	2.78%	416	156	26	622
1783.	30.241	657	2.17%	471	186	0	0

Ovo smanjenje broja romskog stanovništva za 3.260 može se tumačiti kao posljedica uspješne asimilacijske politke cara Josipa II. Šezdesetak godina kasnije jedan od vodećih bečkih statističara Czoernig, pišući o rezultatima navedenih popisa, istaknut će da "...Der Grund von dieser auffallenden Abnahme der Zigeuner lag darin, das man die bereits in feste Wohnsitze und Lebensweise übergegangen Neubauern ("novo-seljaci", naziv za romske skupine koje su prešle na sjedilački način života, D. V.) nicht mehr als Zigeuner betrachtete..."⁵⁶ Ipak treba istaknuti povećanje broja romskog stanovništva u popisima 1781. i 1782., što se može tumačiti boljim metodama popisivanja koje su obuhvatile veći dio romskog stanovništva na području monarhije. Na prostoru Hrvatske i Slavonije broj Roma iznosio je u prosjeku nešto više od 1.066, a istaknuo bih da se najveći broj romskog stanovništva nalazio na prostoru Virovitičke županije. Razlog tome možda se može naći u graničenju Virovitičke županije s prostorom Ugarske na kojem se nalazio veći broj romskog stanovništva čiji je dio mogao dolaziti s tog

⁵⁵ T. H. SCHWICKER, n. dj., 74.-75.; K. F. CZOERNIG, *Ethnographie der Oesterreichischen Monarchie*, III. sv., 189. Vidi tablicu 1. Popis romskog stanovništva u Habsburškoj Monarhiji, Hrvatskoj i Slavoniji 1780.-1783. Podaci u njoj preuzeti su iz: K. F. CZOERNIG, *Ethnographie der Oesterreichischen Monarchie*, III. sv., 188.-189; T. H. SCHWICKER, "Die Zigeuner in Ungarn und Siebenbürgen", vol. 12 (1883.), *Die Volker Österreich-Ungarns*, Wien 1883., 62.-67.

⁵⁶ K. F. CZOERNIG, *Ethnographie der Oesterreichischen Monarchie*, III. sv., 189.

prostora. Treba istaknuti i udio romskog stanovništva na prostoru Hrvatske i Slavonije na razini cijele Monarhije. Udio Roma u Hrvatskoj i Slavoniji u konačnom broju na razini Monarhije iznosio je u prosjeku 3 %, što upozorava na vrlo mali broj Roma na prostoru Hrvatske i Slavonije. Istodobno, uspješna asimilacijska politika prema romskom stanovništvu imala je odraza na području Hrvatske i Slavonije. Broj popisano romskog stanovništva smanjio se za 666 osoba tj. smanjio se za gotovo 50 % nakon dvije godine! Ovi podaci pokazuju da je na području Hrvatske i Slavonije asimilacijska politika prema romskom stanovništvu bila nekoliko puta uspješnija od one na razini Monarhije. Nakon 1783. nije se do godine 1850. popisivalo romsko stanovništvo. Dio statističkih analitičara u Monarhiji procjenjivao je broj romskog stanovništva u austrijskoj državi od 30.000 do 110.000, a dio je njih smatrao da je njihov broj u opadanju.⁵⁷ Tu treba istaknuti da su te brojke dobivene na razini procjene, a dio njih je vrlo različit. Tako je u knjizi *Historisch ethnographisch-statistische-Notizen über die Nationalitäten Oesterreichs ihre Zählen und Sprachverhältnisse*, koja je objavljena u Beču 1849., dana procjena broja narodnosti u Monarhiji. Prema toj procjeni u Ugarskoj ima 33.000 Roma, a u cijeloj monarhiji 93.600.⁵⁸ Tri godine kasnije u istom je gradu izdana knjiga u kojoj je procijenio broj romskog stanovništva na području Ugarske 1846. na 21.000. On je nastavio svoju procjenu broja Roma dajući podatak da na 1.000 Grka i Cigana u Monarhiji opada 698 stanovnika u Ugarskoj, 296 u Srpskom Vojvodstvu i Banatu te 6 u Hrvatskoj i Slavoniji. Pritom je donio i procjenu da na 10.000 Cigana opada njih 6.410 u Sedmogradskoj (Transilvaniji, D. V.), 2.244 u Ugarskoj, 1.282 u srpskom Vojvodstvu i Banatu te 64 Cigana u monarhijskoj vojsci.⁵⁹ Austrijska nacionalna enciklopedija iz prve polovice XIX. stoljeća donosi brojku od 110.000 romskih stanovnika, a polovica od tog broja nalazi se na prostoru Transilvanije.⁶⁰ Ovakve razlike u broju romskog stanovništva u Monarhiji treba pripisati tome što su one rađene kao procjene, a ne na temelju provođenja popisa stanovništva. Pritom treba istaknuti upravo područje Transilvanije u kojem se nalazio najveći broj Roma, a područje Hrvatske i Slavonije pritom je bilo slabo naseljeno romskim stanovništvom. Nakon revolucionarnih previranja u monarhiji 1848. - 1849. odnosno godinu dana poslije započelo se s provođenjem novog popisa stanovništva koji je trajao do ljeta iduće godine, a provodio se s ciljem dobivanja podataka nužnih za vojnu i upravnu organizaciju. Pogreške u metodologiji rada zajedno s još politički osjetljivom situacijom u Monarhiji dovele su do konačnih nepouzdanih rezultata.⁶¹

⁵⁷ K. F. CZOERNIG, *Ethnographie der Oesterreichischen Monarchie*, III. sv., 189; Magda PAULUS *Neueste statistisch-geographische Beschreibung des Königreichs Ungarn Croatien, Slavonien und der ungarischen Militär-Grenze*, Leipzig 1832., 52.; T. H. SCHWICKER, n. dj., 75.

⁵⁸ *Historisch ethnographisch-statistische -Notizen über die Nationalitäten Oesterreichs ihre Zählen und Sprachverhaniss*, Wien 1849., 14.-17.

⁵⁹ Joseph HAIN, *Handbuch der Statistik des Österreichischen Kaiserstaates*, Wien 1852., 244.-245., 267.-269.

⁶⁰ "Zigeuner", *Österreichische National-Encyklopädie oder alphabetische Darlegung der wissenwürdigsten Eigenthümlichkeiten des Öester. Kaiserthums*, 6.vol., Wien 1835.-1837., 247.

⁶¹ V. SERDAR, *Popis stanovništva u hrvatskim krajevima 1857. godine*, 198.

Zbog toga ti podaci nisu službeno objavljeni u posebnoj knjizi, no u rujnu 1851. i siječnju 1852. rezultate popisa objavio je podban Benko Lentulay u *Narodnim novinama*.⁶²

Tablica 2. Rezultati popisa stanovništva 1851. u Habsburškoj monarhiji i Hrvatskoj i Slavoniji

HRVATSKA				SLAVONIJA		UKUPNO	AUSTRIJSKO CARSTVO	
Zagrebačka županija	Riječka županija	Varaždinska županija	Križevačka županija	Požeška županija	Osječka županija		UGARSKA	UKUPNO
120	0	102	20	0	1214	1456	18 864	83 769

U popisu stanovništva dana je 21 narodnost, a pritom treba istaknuti nedovoljno jasnu razliku između naroda, religije i jezika (npr. tako su dane rubrike "Hrvati" u kojima je upisivano domaće katoličko stanovništvo te rubrika "Slavonci" u koju je upisivano pravoslavno domaće stanovništvo).⁶³ U tom popisu stanovništva navedena su 242 romska stanovnika u Hrvatskoj i 1.214 u Slavoniji. Ukupan broj Roma u Hrvatskoj i Slavoniji prema popisu iz 1850. bio je 1.456. Najviše je Roma popisano u Zagrebačkoj i Varaždinskoj županiji u Hrvatskoj i Osječkoj županiji u Slavoniji, pritom u Riječkoj i Požeškoj županiji nije zabilježen niti jedan romski stanovnik. Ovdje treba istaknuti Osječku županiju u kojoj je 1850. popisano 1.214 Roma, a od ukupnog broja u Hrvatskoj i Slavoniji to iznosi čak 83 posto! Ovako visok postotak udjela romskog stanovništva u Osječkoj županiji može se objasniti blizinom Ugarske u kojoj se nalazio veći broj romskog stanovništva. Upravo s područja Ugarske, uzimajući u obzir nomadski karakter Roma, dolazio je njihov veći broj na prostor Hrvatske i Slavonije. Rezultate tog popisa na razini Monarhije donio je barun Czoernig u knjizi *Die Vertheilung der Voelkerstaemme und deren Gruppen in der Oesterreichischen Monarchie (Sprachgränzen und Sprachinseln)* koja je izišla u Beču 1856. Prema njegovim podacima u Habsburškoj Monarhiji popisano je 83.769 Cigana, a od te brojke njih 18.864 na području Ugarske.⁶⁴ Uspoređujući ove podatke udio Roma iz područja Hrvatske i Slavonije na razini cjelokupne Monarhije iznosio je 1,73 %, a u usporedbi s Ugarskom iznosio je 7,71%.

⁶² Vidi tablicu 2. Rezultati popisa stanovništva 1851. u Habsburškoj Monarhiji i Hrvatskoj i Slavoniji. Podaci preuzeti iz *Narodne novine*, br. 201, 3. IX. 1851., 3.

⁶³ M. GROSS, A. SZABO, n. dj., 33.; "Zemaljski pregled pučanstva godine 1851. popisane", *Narodne novine*, br. 16, 21. I. 1852., 3.

⁶⁴ K. F. CZOERNIG, *Die Vertheilung der Voelkerstaemme und deren Gruppen in der Oesterreichischen Monarchie (sprachgränzen und sprachinseln)*, Wien 1856., 60. Suprotno od podataka Czoerniga poznati mađarski statističar Karl Keleti donosi broj od 141.560 popisanih Roma na području Ugarske. Vidjeti: Karl KELETI, *Skizze der Landes kunde Ungarns*, Budapest 1873., 78.

Iz navedenog je primjetan vrlo malen udio romskog stanovništva u Hrvatskoj i Slavoniji u odnosu na razinu cjelokupne Monarhije.⁶⁵

Broj Roma u popisima stanovništva do 1857. u Hrvatskoj i Slavoniji

Na cjelokupnom području Habsburške Monarhije 31. listopada 1857. i 31. prosinca 1869. održani su opći popisi stanovništva. U oba ova popisa stanovništva nije se nalazila rubrika "narodnost" ili "materinski jezik". Razlozi za izostanak ove rubrike mogu se vidjeti u osjetljivoj političkoj situaciji u Monarhiji i složenoj vanjskopolitičkoj situaciji.⁶⁶ Popisivala se dob, spol, vjeroispovijest ("religion-bekanntniss"), zanimanje, mjesto pripadnosti te prisutnost ili odsutnost osobe.⁶⁷ Izostanak rubrike "narodnost" neki su statističarski analitičari nadoknadili davanjem vlastitih procjena broja narodnosti u Monarhiji.

Prvu procjenu narodnosti u Habsburškoj Monarhiji prema popisu iz 1857. donio je ravnatelj Državnog statističkog ureda u Beču barun Czoernig koji je u Beču 1861. objavio knjigu "Statistisches Handbüchchen für die Oesterreichische Monarchie". U ovoj knjizi donosi procjene broja narodnosti u Monarhiji, a te procjene su kasniji statističari prihvaćali.⁶⁸ Tako Czoernig donosi podatak da je na području Hrvatske i Slavonije 1857. popisano 1570 Roma, a na području Ugarske i Transilvanije 141.560.⁶⁹

⁶⁵ U *Narodnim novinama* krajem svibnja 1851. objavljen je članak o organiziranju popisa stanovništva u Moldaviji. Taj članak je vrlo zanimljiv jer oslikava teškoće s kojima se državna vlast suočava pri izvođenju popisa stanovništva. Jedan od većih problema u provođenju popisa predstavlja romsko nomadsko stanovništvo koje se teško popisuje. Nekoliko godina kasnije na području rumunjskih zemalja (u koje je pripadala Moldavija) ukinuto je ropstvo Roma, što će dovesti do velike romske emigracije i naseljavanja područja Hrvatske i Slavonije. Iz navedenih razloga vidljiva je zanimljivost članka u kojemu se ističe da ".../Vlasti (moldovske, D. V.) teže da sve više stupe u krug europskog izobraženja, i moldavski knez ne šteti nikakovog truda da bar poboljšanja uredjuje, premda je izveršavajuća niža vlast rdjavo uređena. Poznato je, kako hrdjavo stoji sa zemaljskom statistikom. Osobito se hrdjavo vode protokoli za novorodjene i za umérle, jer je svećenstvo neobrazovano i vérlo se malo o tome brine. Sad se u slijedstvu kneževog ukaza broj žiteljah u cijeloj kneževini Moldaviji popisuje/.../U Moldaviji im Gérkah, Bugarah, Jermenah, Niemcah, Magjarah, Čivutah i Ciganah, osim urođenih, koji su primili naravu i običaje jednoga ili drugoga naroda, kako su se u kom priedjelu naselili. Sad se može misliti, s kakovim tegobama moraju boriti nadležništva, da u takvoj smjesi narodah pravi broj stanovnika iznadju, osobito to pako Ciganah, kojih ima do 4,000 familiah, od koji su samo lingusari (koji prave kašike) zemljodielju odali i imaju postojana obitavališta, a urzari (koji vode medvjede), tergovci od konjah i ležaši pravi nomadski život provode i budući da neprinadleže nikakovoj občini, tako se i ne mogu popisati. No i pri takovim obstojateljstvima mogao bi se točan račun pronaći, kad se ne bi mnoge familije, da bi izbjegle platjanje danka, s prevarom sasvim ili od časti iz popisivanja izključile, ili kad se ne bi strani skitnice, kao urodjeni uvukli/.../". "Moldavia i Vlaška", *Narodne novine*, br. 116, 20. V. 1851., 2.

⁶⁶ Više o popisivanju "narodnosti" u popisima 1857. i 1869. pogledati u poglavlju ovog rada *Rubrika "narodnost" u popisima stanovništva 1850.-1910. u Hrvatskoj i Slavoniji*.

⁶⁷ V. SERDAR, *Popis stanovništva u hrvatskim krajevima godine 1857.*, 199.

⁶⁸ P. MATKOVIĆ, *Statistika Austrijske carevine za viša učilišta*, Zagreb 1866., 72.-74., 90.

⁶⁹ Vidi tablicu 3. Rezultati popisa stanovništva 31. listopada 1857. i 31. prosinca 1869. u Austro-Ugarskoj i Hrvatskoj i Slavoniji. Pritom treba istaknuti da sam u navedenoj tablici odlučio napisati Austro-Ugarska kao ime za zajedničku državu iako se za vrijeme popisa stanovništva iz 1857. država

Tablica 3. Rezultati popisa stanovništva od 31. listopada 1857. i 31. prosinca 1869. u Austro-Ugarskoj i Hrvatskoj i Slavoniji

GODINA	HRVATSKA I SLAVONIJA	UGARSKA	TRANSILVANIJA	AUSTRO-UGARSKA
1857.	1.570	62.200	79.360	146.100
1869.	2.392	150.000	0	151.400

Ukupan broj romskog stanovništva na području Austrijskog carstva 1857. iznosio je 146.100.⁷⁰ U skladu s navedenim brojkama na području Hrvatske i Slavonije nalazilo se tek 1,07 % od ukupnog romskog stanovništva u carstvu, a 1,1 % od Roma u zemljama krune svetog Stjepana. Czoernigov nasljednik na mjestu ravnatelja državne statistike u Beču dr. Adolf Ficker osam godina kasnije u Beču donosi drukčiju procjenu broja narodnosti u Austrijskom Carstvu. Prema Fickeru je u Hrvatskoj i Slavoniji 0,26 % Roma od ukupnog stanovništva tj. 2.522 Roma.⁷¹ Prema procjenama Czoerniga koje je kasnije preuzeo i hrvatski statističar Petar Matković vidljivo je da se broj romske populacije u Hrvatskoj i Slavoniji kreće oko 1 % od ukupne romske populacije na prostoru Austrijskog Carstva. U ovom postotku nalazi se i procjena Fickera, a svi ovi podaci upozoravaju na vrlo malen udio Roma s područja Hrvatske i Slavonije u broju romske populacije u čitavom Austrijskom Carstvu.

Sljedeći popis stanovništva u Hrvatskoj i Slavoniji održan je 31. prosinca 1869., a pritom treba istaknuti da i u ovom popisu nije bilo rubrike koja bi upozoravala na narodnost stanovništva. Ovaj manjak nadoknadili su austro-ugarski statistički analitičari koji su donijeli svoje procjene broja narodnosti u Austro-Ugarskoj.⁷²

zvala Austrijsko Carstvo. Izvor: K. F. CZOERING, *Statistisches Handbüchchen für die Oesterreichische Monarchie*, Wien 1861., 36.-39.; A. FICKER, n. dj., 90.-97.; F. BRACHELLI, *Statistische Skizze der Oesterreich-Ungarische Monarchie*, Leipzig 1872., 3.; P. MATKOVIĆ, Hrvatska i Slavonija u svojih fizičkih i duševnih odnošajih, 33., 44.-45.; P. MATKOVIĆ, *Geografsko-statistički nacrt Austro-Ugarske monarhije*, Zagreb 1874., 32.-34., 149., 166., 175.-176.

⁷⁰ K. F. CZOERING, *Statistisches Handbüchchen für die Oesterreichische Monarchie*, 39.

⁷¹ Ficker donosi broj narodnosti u Hrvatskoj i Slavoniji prema županijama, ali romsko stanovništvo stavlja u rubriku "andere Sümme" u kojoj su i narodnosti poput Armenaca i Židova, a ukupan broj stanovnika iznosi 7.800. U daljnjem dijelu tabela donosi i rubriku "Zigeuner" u kojoj se donosi podatak od 0,26 % Roma u ukupnom stanovništvu Hrvatske i Slavonije. Pritom donosi ukupan broj stanovništva Hrvatske i Slavonije koji iznosi 970.000., a proračunavanjem postotaka dobiva se brojka od 2.522 Roma. Isto tako treba istaknuti razliku u broju stanovništva Hrvatske i Slavonije koje donosi Ficker (ono iznosi 970.000) od one koje donosi Czoernig (876.009). Zbog ove velike razlike u broju stanovništva Hrvatske i Slavonije opredijelio sam se za Czoernigovu procjenu jer je njegova brojka stanovništva bliža onoj od Vladimira Serdara (851.516) i M. Gross i A. Szabo (865.009). Ovaj primjer pokazuje dio problematike u određivanju broja Roma (i drugih narodnosti) na području Hrvatske i Slavonije i potrebu vrlo opreznog pristupanja iskazanim brojkama narodnosti u popisima stanovništva. A. FICKER, n. dj., 90.-97.; K. F. CZOERING, *Statistisches Handbüchchen für die Oesterreichische Monarchie*, 36.; M. GROSS, A. SZABO, n. dj., 29.; V. SERDAR, *Popis stanovništva u hrvatskim krajevima godine 1857.*, 201.

⁷² Vidi tablicu 3. Rezultati popisa stanovništva 31. listopada 1857. i 31. prosinca 1869. u Austro-Ugarskoj i Hrvatskoj i Slavoniji.

Bečki statističar Hugo Franz Brachelli 1872. u Leipzigu izdaje knjigu *Statisitsche Skizze der Oesterreich-Ungarische Monarchie* u kojoj donosi procjenu narodnosti na području Austro-Ugarske na temelju popisa stanovništva iz 1869. Prema njegovim podacima ukupan broj Roma u Austro-Ugarskoj iznosi 151.400, a od tog broja njih 150.000 živi na području ugarskih zemalja.⁷³ Broj romskog stanovništva koji je on iznio prihvatili su i drugi znanstvenici.⁷⁴ Broj romskog stanovništva na području Hrvatske i Slavonije nisam uspio u cijelosti pronaći. Jedan od začetnika znanstvenog statističkog rada u Hrvatskoj Petar Matković donosi tek podatke za romsko stanovništvo na području Srijemske i Virovitičke županije. Tako Matković navodi da “/.../Cigana napokon ponajviše (ima, D. V.) u sremskoj (1,11 %) i virovitičkoj (0.63 %) županiji/.../”⁷⁵ Prema popisu stanovništva od 31. prosinca 1869. broj stanovnika srijemske županije bio je 120.352, a virovitičke županije 167.569.⁷⁶ U skladu s tim brojkama broj Roma u Srijemskoj županiji iznosi 1.336, a u Virovitičkoj županiji 1.056. Ukupan broj Roma u Hrvatskoj i Slavoniji iznosio je 2.392, no taj broj treba vrlo oprezno koristiti.⁷⁷ Vrlo je zanimljivo istaknuti procjenu jednog mađarskog statističara koji romsko stanovništvo u ugarskim zemljama 1867. procjenjuje na 95.500, a pritom 4.500 Roma smatra da se nalazi u Hrvatskoj i Slavoniji.⁷⁸ Vidljiva je razlika između navedene procjene broja Roma u Ugarskoj i one Brachellijeve koji je romsko stanovništvo u Austro-Ugarskoj procjenjivao na 150.000. Brojka od 4.500 Roma na području Hrvatske i Slavonije moguća je jer je tek posrednim procjenama i izračunava-

⁷³ F. BRACHELLI, n. dj., 3.

⁷⁴ Emanuele HANAK, *Statistica della Monarchia Austro-Ungarica*, Zara 1876., 27. Iste podatke donosi Brachelli u svojoj knjizi *Die Staaten Europas*, Brunn 1876., 52.-53. Bečki profesor geografije i statistike dr. V. F. Klun donosi podatak da se na području Austro-Ugarske nalazi 150.000 Roma što govori o vrlo sličnoj brojci koju donosi Brachelli, vidi V. F. KLUN, *Statistik von Oesterreich-Ungarn*, Wien 1876., 57.-58. Hrvatski statističar P. Matković donosi brojku od 140.000 Roma na području Austro-Ugarske. Vidjeti P. MATKOVIĆ, *Geografski-statistički nacrt Austro-Ugarske monarhije*, 33.-34.

⁷⁵ P. MATKOVIĆ, *Hrvatska i Slavonija u svojih fizičkih i duševnih odnošajih*, 45.

⁷⁶ *Njeke znamenitosti narodnoga popisa i istodobno preduzetog brojanja koristne kućevne marvepolag stanja od 31. prosinca 1869.*, Zagreb, (nisam pronašao godinu izdanja ovoga popisa), 2.-3.

⁷⁷ P. Matković je u svoje dvije knjige: *Hrvatska i Slavonija u svojih fizičkih i duševnih odnošajih* (Zagreb 1873.) i *Geografsko-statistički nacrt Austro-Ugarske monarhije* (Zagreb 1874.) donio dvije različite brojke za ukupno stanovništvo Hrvatske i Slavonije. Naime, u prvoj knjizi donosi brojku od 1.856.082 stanovnika, a u drugoj knjizi brojku od 1.864.021 (u istoj knjizi donosi dvije različite brojke, uz navedenu donosi i brojku od 1.864.034!) stanovnika. Ovdje je vidljivo da je u broj ukupnog stanovništva Hrvatske i Slavonije uključio i stanovništvo na području Vojne krajine. Istodobno, P. Matković je u obje knjige dao jednake postotke za druge narodnosti na području Hrvatske i Slavonije (npr. Hrvati ili Srbi - 96 %, Njemci - 2,20 %). Prethodno navedene brojke bitno je istaknuti i usporediti jer Matković broj narodnosti daje u postocima od ukupnog broja stanovništva Hrvatske i Slavonije kojeg daje u nekoliko različitih varijanti. Moj izračun romskog stanovništva u dvjema županijama uskladio sam s brojevima iz popisa stanovništva iz 1869. te s Matkovićevim postocima. Zbog ovoga razloga potrebno je s velikom dozom sumnje uzeti brojku od 2.392 romska stanovnika na području srijemske i virovitičke županije; P. MATKOVIĆ, *Geografski-statistički nacrt Austro-Ugarske monarhije*, 33.-34., 37., 175.-176.; ISTI, *Hrvatska i Slavonija u svojih fizičkih i duševnih odnošajih*, 33., 41., 44.-45.

⁷⁸ T. H. SCHWICKER, n. dj., 75.

njima dobivena brojka od 2.392 Roma koji su popisani na području srijemske i virovitičke županije. Za ostalih pet županija u Hrvatskoj i Slavoniji nisam našao podataka o broju Roma te bi vjerojatno broj Roma u ovim županijama povećao izračunani broj Roma tj. time bi broj Roma u Hrvatskoj i Slavoniji bio bliži procijenjenoj Brachellijevoj brojci od 4.500.

Broj Roma u popisima stanovništva 1880. – 1910. u Hrvatskoj i Slavoniji

Popisi stanovništva provedeni u Hrvatskoj i Slavoniji u razdoblju od 1880. do 1910. pružaju obilje zanimljivih podataka o romskom stanovništvu. U tim popisima postojala je rubrika “materinski jezik” (“muttersprache”) u koju je posebno popisivan i “ciganski materinski jezik”.⁷⁹ U organizaciji popisa stanovništva od 31. 12. 1880. vidljivi su veliki pomaci u metodologiji i organizaciji rada u usporedbi s prijašnjim popisima. U ovim popisima nalaze se podaci o dobu, spolu, vjeri, pismenosti i zdravstvenom stanju ciganske narodnosti u Hrvatskoj i Slavoniji. No, treba istaknuti da su unatoč napretku u organizaciji i provođenju popisa postojali problemi u popisivanju romskog stanovništva. Većina Roma u Hrvatskoj i Slavoniji tada je govorila rumunjskim jezikom budući da su dolazili s područja rumunjskih zemalja (nakon ukinuća ropstva 1856. velik broj romskog stanovništva napušta taj prostor potaknut teškom socijalnom situacijom i naseļjava susjedna područja, a u ta područja pripada i prostor Hrvatske i Slavonije). Popisivači su Rome do popisa 1900. bilježili u rubriku “Rumunji”, a u popisima 1900. i 1910. napravljena je razlika između Roma koji su podrijetlom iz rumunjskih krajeva (bilježeni u rubrici “Rumunji”) s ostalim Romima koji su ubilježeni u rubriku “žitelji ciganskog materinskog jezika”. Rumunjsko stanovništvo u popisima stanovništva svrstavano je u rubrici “ostali” (“sonstige”), a s učinjenom razlikom među Romima od 1900. u rubrici “ostalih” bitno je smanjen broj, dok se rubrika “Cigani” istodobno povećala.⁸⁰ Upravitelj Statističkog ureda u Zagrebu Milovan Zoričić prilikom objavljivanja rezultata popisa stanovništva od 31. prosinca 1880. istaknuo je teškoće u popisivanju romskog stanovništva, što govori da se prilikom organiziranja navedenog popisa nije pomnije pripremio popisivače za bilježenje Roma. Tako Zoričić, pišući o rezultatima popisa stanovništva iz 1880., ističe da “/.../Podatci o ciganih ne mogu služiti nikakvu iztraživanju, jer se za popisa kako se kome svidjelo, jednomu naznačio materinjski jezik ciganski, drugome magjarski itd. te se pogreške nisu dale ni naknadno izpraviti. Što se napokon svih “ostalih” tiče, samo ću napomenuti/.../da se je u katoru slunjskom kod Cetina našlo do četrdeset ciganah, po materinjem jeziku Grkah a rodjenih na otoku Krfu...”.⁸¹ Upravo ovaj citat o slučaju romskog stanovništva na području kotara Slunja pokazuje teškoće u bilježenju tog stanovništva. Manjak u metodološkoj pripremi popisa u sljedećim popisima donekle je ispravljen, no dobiveni rezultati i dalje se moraju vrlo oprezno koristiti.

⁷⁹ O popisivanju narodnosti u popisima 1880.-1910. vidi u prethodnom dijelu rada: *Rubrika “narodnost” u popisima stanovništva 1850.-1910. u Hrvatskoj i Slavoniji.*

⁸⁰ PŽ 1910., 52.

⁸¹ PŽ 1880., 63.; “Rezultati popisa žiteljstva od 1880.“, *Narodne novine*, br. 121, 27. V. 1882., 2.

Već u pripremi sljedećeg popisa stanovništva iz 31. prosinca 1890. Zoričić naglašava važnost u popisivanju romskog stanovništva s ciljem dobivanja potpunijih podataka o tom stanovništvu koje bi bile korisne zemaljskoj upravi. Tako Zoričić piše da “/.../Naputkom za izpunjavanje popisnica i naputkom za brojitelje određeno bje konačno, da posebnom oznakom valja označiti sve popisnice, izpunjene za cigane⁸². Jedino se naime za obćega popisa mogu o tom dielu žiteljstva sabrati bar donekle podpunni podatci, a držim da će statistika, sastavljena po onih oznakah, svakako biti korisnom za upravne svrhe/.../”⁸³ Dvadesetak godina kasnije dr. Franjo Fancev⁸⁴ objavljuje u *Narodnim novinama* niz članaka o romskom stanovništvu u Hrvatskoj i Slavoniji, pod nazivom “Iz prošlosti i sadašnjosti cigana”. U tim člancima Fancev se osvrće i na popisivanje ciganskog stanovništva u Hrvatskoj i Slavoniji. U člancima kritizira popisivače radi jednostranog pridavanja ciganima oznake rumunjskog materinskog jezika, a da pritom ne razlikuju cigane kojima je materinski jezik različit od rumunjskog (npr. ciganski ili hrvatski ili mađarski materinski jezik).⁸⁵ Iz svega navedenog vidljiva je velika složenost problematike popisivanja romskog stanovništva, a zbog tih razloga nameće se pitanje pouzdanosti u korištenju dobivenih podataka. Jedino popis iz 1880. donosi obilnije podatke o Romima, dok ostali popisi donose samo njihov broj i mjesto gdje su popisani. Pritom treba istaknuti da popis iz 1880. ima ozbiljne manjkavosti u popisivanju Roma, što je i sam upravitelj Statističkog ureda u Zagrebu Miroslav Zoričić istaknuo.⁸⁶ Unatoč tome odučio sam uzeti dobivene podatke iz tog i drugih popisa stanovništva do 1910. i pokušati pažljivije utvrditi društvenu strukturu romskog stanovništva na području Hrvatske i Slavonije u razdoblju od 1880. - 1910.

⁸² U popisnicama se razlikovalo romsko stanovništvo ovisno o načinu života (stalno naseljene odnosno putujuće cigane), pritom se posebnom oznakom “cig” u dnu popisnice stavljala oznaka za pripadnika “ciganskog materinskog jezika”; PŽ 1890.: *Prilog IV. (Naputak A. za izpunjavanje popisnica)*

⁸³ PŽ 1890., *Poglavlje V. (pitanja o rodnom mjestu, zavičaju, stranom prebivalištu, materinskom jeziku, obiteljskom staležu, pismenost, zvanju i zanimanju i tjelesnih i duševnih manah)*.

⁸⁴ Rodio se u Virju 1882., a umro u Zagrebu 1943. Poznat kao hrvatski književni historičar i filolog, ravnatelj Sveučilišne knjižnice u Zagrebu te profesor starije hrvatske književnosti na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. U vrijeme kada je pisao navedene članke o romskom stanovništvu radi kao profesor u Bjelovaru; *Enciklopedija Jugoslavije*, IV. (E-Hrv), Zagreb, 1986., 88.

⁸⁵ Tako Fancev u studenome 1912. u *Narodnim novinama* piše da “/.../Podatci našeg statističkog ureda o broju cigana nijesu dosta pouzdani, što se priznaje i u našim publikacijama/.../ god. 1900. nabrojano ih je 7.209 ili 0,30 % od celog žiteljstva. Miješati cigane s Rumunjima radi istog jezika ne držim nikako opravdanim, jer za karakteristiku cigana nije glavno kojim jezikom govore, ne njihov materinji jezik, nego način njihova života važan je za državu/.../ne znam na kojem su temelju brojani cigani u najnovijem popisu (popis stanovništva iz 1910., D.V.), no svakako ako nije kasno, bolje će biti uzeti oznaku ciganin i kao temeljnu a u njoj učiniti razdjeljke, koji se temelje na jeziku; prema tome imali bi cigane koji govore ciganski t.j. indijsko narječje te rumunjski (a dobro bi bilo da se napose popišu i oni cigani, kojima je materinji jezik hrvatski ili srpski/.../(to su, D.V.) drobni kovači, osobito ih imade u Podravini i to u Virju, Kloštru i Pitomači) ili mađarski (glazbenici)/.../”; “Iz prošlosti i sadašnjosti cigana”, *Narodne novine*, br. 270, 21. XI. 1912., 3.

⁸⁶ Vidi bilj. 70.

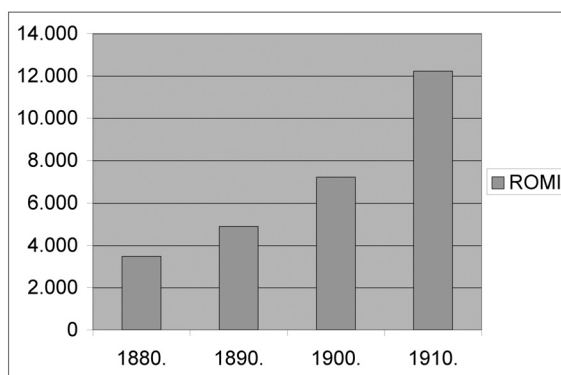
Kretanje broja romskog stanovništva u Hrvatskoj i Slavoniji u razdoblju 1880.-1910.

U popisima stanovništva od 1880. do 1910. vidljivo je pomnije praćenje broja Roma na području Hrvatske i Slavonije. Postojali su ozbiljni problemi u popisanju Roma, a uz to romski nomadski način života stavlja pod sumnju navedeni broj Roma u popisima stanovništva. Smatram da se službeni statistički rezultati popisa o romskom stanovništvu trebaju vrlo pažljivo koristiti, no njihova je važnost u tome što približno ocrtavaju društvenu sliku romskog stanovništva na području Hrvatske i Slavonije. U razdoblju od 1880. do 1910. broj romskog stanovništva povećao se za 252,29 % tj. od početnih 3.482 u 1880. godini do konačnih 12.267 trideset godina kasnije.⁸⁷

Tablica 4. Kretanje romskog stanovništva u Hrvatskoj i Slavoniji i ugarskim zemljama u razdoblju 1880. – 1910.

	Hrvatska i Slavonija	Ugarske zemlje	Postotni udio broja Roma u Hrvatskoj i Slavoniji u ukupnom broju Roma u ugarskim zemljama
1880.	3.482	82.256	4,23%
1890.	4.893	96.497	5,07%
1900.	7.209	61.658	11,69%
1910.	12.267	68.100	18,01%

Grafikon I. Kretanje rasta broja romskog stanovništva u Hrvatskoj i Slavoniji u razdoblju 1880. – 1910.

⁸⁷ Vidi tablicu 4. Kretanje romskog stanovništva u Hrvatskoj i Slavoniji i ugarskim zemljama u razdoblju 1880. - 1910. i grafikon I. Kretanje broja romskog stanovništva u Hrvatskoj i Slavoniji u razdoblju 1880. - 1910. Izvor: *Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije, I (-1905.)*, (dalje: STG I.), Zagreb 1913. i *Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije II. (1906.-1910.)*, (dalje: STG II.), Zagreb 1917.; PŽ 1910., 51.-55.; H. BRACHELLI, *Statistische Skizze der Osterreich-Ungarischen Monarchie nebst den occupierten Länder Bosnien und Hecegowina*,

U usporedbi s drugim narodnostima Romi su druga narodnost po postotku povećanja broja stanovnika u ovom razdoblju. Pritom je uspoređivanjem romske narodnosti s pripadnicima hrvatskog ili srpskog materinskog jezika romska narodnost za 219,73 % povećala svoj broj. Ovakva brzina i kvantiteta povećanja može se pripisati poboljšanim metodološkim postupcima u popisivanju Roma, ali dijelom i njihovu prirodnom prirastu. U popisima stanovništva prije 1880. najveći broj Roma živio je u istočnim županijama (Srijemskoj i Virovitičkoj) Hrvatske i Slavonije. Romsko stanovništvo i u razdoblju 1880.-1910. najviše je živjelo u ovim dvjema županijama. Pritom treba istaknuti da je u ove dvije županije u razdoblju 1880. - 1910. živjelo u prosjeku 72.43 % Roma od cjelokupne populacije u Hrvatskoj i Slavoniji.⁸⁸

Tablica 5. Kretanje romskog stanovništva u županijama i gradovima u Hrvatskoj i Slavoniji u razdoblju 1880. - 1910.

	Ličko-krbavska županija	Modruško- riječka županija	Zagrebačka županija	Varaždinska županija	Bjelovarsko- križevačka županija	Poženska županija	Virovitička županija	Srijemska županija	Gradovi	Ukupno
1880.	13	63	354	38	79	212	677	2.012	34	3.482
1890.	6	112	574	24	105	211	1.019	2.758	84	4.893
1900.	5	69	601	150	1.122	183	2.053	3.001	23	7.207
1910.	9	229	1.610	316	1.752	274	2.961	5.043	73	12.267

Upravo ove dvije županije imaju najdulju kopnenu granicu s područjem Ugarske gdje se nalazila veća skupina romskog stanovništva i iz tog područja su se oni naseljavali na područje Hrvatske i Slavonije. Dodatni argument za to može se uzeti u sve manjem broju Roma što je to područje udaljenije od Ugarske. Tako u Modruško-riječkoj i Ličko-krbavskoj županiji u prosjeku nalazimo tek oko 2 % romske populacije u Hrvatskoj i Slavoniji. Popisi stanovništva

Leipzig 1883., 3.; Jozef von JEKELFALUSSY, *Bevölkerung der Lander der H. Stephaus-Krone*, Budapest 1892., 12.; H. F. BRACHELLI, *Die Staaten Europas*, Leipzig, Brünn, Wien 1907., 127.; Bertrand AURBACH, *Les races et les nationalites en Autriche-Hongrie*, Paris, 1917., 372.; U rezultatu popisa stanovništva 1910. u Hrvatskoj i Slavoniji postoji mala razlika u broju Roma koji donosi PŽ 1910. (donosi brojku od 7.209 popisanih Roma) i STG I. (donosi brojku od 7.207 popisanih Roma). Preuzeo sam onu brojku iz PŽ-a 1910. jer se ona pojavljuje u ostalim popisima stanovništva (1900.), no pri analiziranju mjesta gdje su Romi u najvećem broju preuzeo sam brojku iz STG I. i II. jer sam jedino u tim knjigama našao navedene podatke.

⁸⁸ Vidi tablicu 5. Kretanje romskog stanovništva u županijama i gradovima u Hrvatskoj i Slavoniji u razdoblju 1880.-1910. Izvor: STG I., 24.-35.; STG II., 22.-24.

1880. - 1910. pokazuju da većinom romsko stanovništvo živi u ruralnim područjima, a od gradova se stiče grad Zemun u kojem se nalazilo nešto više romskog stanovništva. Isto tako treba istaknuti da je udio romskog stanovništva u stanovništvu Hrvatske i Slavonije u ovom razdoblju iznosio u prosjeku 0,3 %. Romska narodnosna skupina bila je veća samo od rusinske, poljske i talijanske narodnosti. Prosječni udio Roma s područja Hrvatske i Slavonije iznosio je malo manje od 10 % u broju Roma na području ugarskih zemalja.⁸⁹ Romi na području Hrvatske i Slavonije i ugarskih zemalja bili su marginalna narodnosna skupina u odnosu na ostale narodnosti u Monarhiji. No i tu se postavlja pitanje stvarnog broja romskog stanovništva, ne samo u Hrvatskoj i Slavoniji, nego u cjelokupnoj Monarhiji. Istaknuo bih slučaj organiziranja popisivanja Roma 31. siječnja 1893. na području Ugarske (bez Hrvatske i Slavonije i grada Rijeke) u cilju uređivanja pitanja Roma u državi. Ovaj popis je organiziran i proveden na inicijativu ugarskog ministra unutarnjih poslova Karla Hieronymija i uz pomoć ravnatelja ugarskog statističkog ureda Jozefa von Jekelfalussyja. Popisano je 274.940 Roma od kojih je malo manje od 90 % stalno naseljeno (243.432), 20.000 žive dulje na jednom mjestu, a tek 9.000 su nomadi.⁹⁰ Tri godine ranije proveden je opći popis stanovništva u kojem ravnatelj Jekelfalussy donosi broj od 91.603 popisanih Roma u Ugarskoj te njih 4.893 u Hrvatskoj i Slavoniji. Zajedno s gradom Rijekom (tamo je popisano 1 Rom) na području ugarskih zemalja broj Roma iznosio je 96.497.⁹¹ Usporedivši broj Roma u ova dva popisa vidljiva je velika razlika (od gotovo 180.000 romskih stanovnika) u broju Roma koja se može objasniti drukčijim (preciznijim) metodološkim postupcima u popisivanju 1893. u odnosu na popis prije tri godine. Iz navedenog proizlazi potreba vrlo opreznog korištenja rezultata popisa stanovništva, a pritom treba imati na umu da je stvarni broj romskog stanovništva nekoliko puta veći od onog navedenog u popisima stanovništva. Romsko stanovništvo većinom se nije smatralo Romima imajući na umu negativnu percepciju većinskog stanovništva prema njima. Takva praksa nijekanja pripadnosti romskoj zajednici primjetna je i danas.

Dobna, spolna, vjerska i obrazovna struktura romskog stanovništva u Hrvatskoj i Slavoniji prema popisu stanovništva od 31. prosinca 1880.

Podatke o dobnoj, spolnoj, vjerskoj i obrazovnoj strukturi Roma u Hrvatskoj i Slavoniji jedino sam pronašao u knjizi "Popis žiteljstva i stoke od 31. prosinca 1880. u Hrvatskoj i Slavoniji" upravitelja Statističkog ureda u Zagrebu Milovana Zoričića. U ostalim popisnim publikacijama nisam pronašao ove podatke. Kao razlog tome treba istaknuti da se romsko stanovništvo radi njegova malog broja većinom bilježilo u rubrici "ostali" ("sonstige"), a vrlo rijetko u posebnoj rubrici za "materinski jezik" ("Muttersprache"). Tako se podaci o dobi, vjeri i obra-

⁸⁹ Vidi tablicu 4. Kretanje romskog stanovništva u Hrvatskoj i Slavoniji i ugarskim zemljama u razdoblju 1880.-1910. Izvor: STG I., 24.-35.; STG II., 22.-24.

⁹⁰ *Képek a Magyarországi Cigányság 20. századi történetéből*, (Pictures of the History of Gypsies in Hungary in the 20th century), Budapest, 1993., 345.-349.; B. AURBACH, n. dj., 460.-461.; Vanek ŠIFTAR, *Cigani: minulost v sedanjosti*, Murska Subota 1970., 63.-65.; "Iz prošlosti i sadašnjosti cigana", *Narodne novine*, br. 270, 21. XI. 1912., 3.

zovanju Roma ne mogu se naći u *Statističkom godišnjaku Kraljevine Hrvatske i Slavonije*, svezak I. i II., koji su u Zagrebu izdani 1913. odnosno 1917. godine, a niti u "Statističkom atlasu kraljevina Hrvatske i Slavonije" koje je izdao Rudolf Signjar 1915. u Zagrebu. Podaci o spolnoj strukturi romskog stanovništva u razdoblju 1880. - 1910. zabilježeni su u *Statističkom godišnjaku Kraljevine Hrvatske i Slavonije*, svezak I. i II. U prikazu dobne, vjerske i spolne strukture koristiću *Popis žiteljstva i stoke od 31. prosinca 1880. u Hrvatskoj i Slavoniji*, koji je izdao ravnatelj zagrebačkog Statističkog ureda Milovan Zoričić u Zagrebu 1883. Pritom treba ponovno istaknuti metodološke probleme u popisivanju romskog stanovništva, posebno za vrijeme popisa 1880. Ipak, podaci iz toga popisa vrlo su značajni za prikaz društvene strukture Roma na području Hrvatske i Slavonije, no pritom treba opravdano sumnjati na vjerodostojnost tih podataka.

Dobna struktura Roma prema popisu iz 1880. pokazuje da je to stanovništvo bilo većinom mlado. Najveći broj Roma imao je između 3 i 30 godina, što je i vrlo slično u usporedbi s hrvatskom ili srpskom narodnošću.⁹² Iz tih podataka može se zaključiti da je prevladavala vrlo mlada romska populacija u Hrvatskoj i Slavoniji. Razlog prevladavanja mlade romske dobne skupine može se naći u teškim socijalnim i zdravstvenim uvjetima u kojim su živjeli. Od ukupnog broja popisano romskog stanovništva 1880. tek 16 % odnosi se na Rome starije od 40 godina!

Tablica 6. Postotak stanovništva s obzirom na materinski jezik u dobnim skupinama prema popisu od 31. prosinca 1880.

DOB	ROMI	HRVATI ili SRBI	OSTALI
0-2	285/ 0,16 %	93,03 %	6,81 %
3-5	340/ 0,21 %	91,78 %	8,01 %
6-10	419/ 0,22 %	91,88 %	7,9 %
11-15	372/ 0,19 %	91,85 %	7,96 %
16-20	380/ 0,19 %	91,18 %	8,63 %
21-30	624/ 0,21 %	89,04 %	10,75 %
31-40	485/ 0,18 %	88,79 %	11,03 %
41-50	281/ 0,14 %	89,13 %	10,73 %
51-60	172/ 0,13 %	89,94 %	9,93 %
>60	124/ 0,16 %	89,75 %	10,09 %
UKUPNO	3.482/ 0,18 %	90,48 %	9,34 %

⁹¹ J. JEKELFALUSSY, n. dj., 12.

⁹² Vidi tablicu 6. Postotak stanovništva s obzirom na materinski jezik u dobnim skupinama prema popisu od 31. prosinca 1880. (pritom je za romsko stanovništvo uz broj u postotku dan točan broj koji je potamnjen). Izvor: PŽ 1880., 65.

Struktura pismenosti romskog stanovništva prema popisu iz 1880. pokazuje da je ono gotovo 100 % bilo potpuno nepismeno.⁹³ Tek 0,31 % romske populacije znalo je čitati i pisati, a ostatak nije znao niti čitati niti pisati tj. bio je potpuno nepismen. U usporedbi s drugim narodnostima romska populacija je najviše nepismena tj. najmanje pismena. Hrvatska ili srpska narodnost te rusinska imale su oko 80 % nepismenih, do 4 % djelomično pismenih (hrvatska ili srpska narodnost čak 0,71 %, a rusinska 3,53%), a ostatak su bili pismeni (hrvatska ili srpska narodnost 18,31 %, a rusinska 15,81%).

Tablica 7. Obrazovna struktura romskog stanovništva prema popisima stanovništva u Hrvatskoj i Slavoniji u razdoblju 1880.

	MUŠKARCI	ŽENE	MUŠKARCI	ŽENE	MUŠKARCI	ŽENE
	Potpuna pismenost		Djelomična pismenost		Nepismenost	
Romi	10	1	0	0	1.781	1.687
Hrvati ili Srbi	200.810	112.736	3.690	8.488	648.199	738.430
Česi	5.026	3.290	51	212	2.625	3.380
Slovaci	1.375	773	109	203	3.298	3.320
Talijani	1.132	350	7	7	630	278
Rusini	313	134	29	71	1.092	1.188
Slovenci	5.162	3.355	117	519	5.755	5.194

Najpismenija narodnost bila je prema popisu stanovništva iz 1880. talijanska (61,66%) i češka (57,02%). Ovi podaci o nepismenosti romske populacije pokazatelji su nedovoljne integriranosti u građansko društvo Hrvatske i Slavonije. Upravo tada traju modernizacijske reforme bana Ivana Mažuranića u kojima je poseban naglasak stavio na reformu pučkog školstva u cilju podizanja pismenosti u Hrvatskoj i Slavoniji.⁹⁴ Zanimljivo bi bilo usporediti pismenost Roma prema popisu iz 1880. i onom iz 1910., no u posljednjem popisu je u bilježenju pismenosti izostala rubrika "ciganski materinski jezik".

Spolna struktura pokazuje da je u Hrvatskoj i Slavoniji romsko stanovništvo u razdoblju 1880. - 1910. bilo izjednačeno. Romskih muškaraca bilo je u prosjeku 51 %, a romskih žena 49 %. Takva spolna struktura romskog stanovništva upo-

⁹³ Vidi tablicu 7. Obrazovna struktura romskog stanovništva prema popisima stanovništva u Hrvatskoj i Slavoniji u razdoblju 1880.- 1890. Izvor: PŽ 1880., 84.

⁹⁴ M. GROSS-A. SZABO, n. dj., 402.-414.

zorava na ravnomjerni raspored broja populacije između oba spola u navedenoj populaciji.⁹⁵

Tablica 8. Spolna struktura romskog stanovništva u Hrvatskoj i Slavoniji u razdoblju 1880. – 1910.

	MUŠKARCI	ŽENE	UKUPNO
1880.	1.794	1.688	3.482
1890.	2.508	2.385	4.893
1900.	3.688	3.519	7.207
1910.	6.369	5.898	12.267

Popis stanovništva iz 1880. pokazuje vrlo zanimljivu vjersku strukturu romskog stanovništva. Prema tom popisu romsko stanovništvo većinom je pravoslavne vjere i to čak 72,17%.⁹⁶ U usporedbi s drugim narodnostima u tablici romska populacija je najizrazitije pravoslavne vjere (u postotku od ukupnog broja Roma u Hrvatskoj i Slavoniji). Također treba istaknuti da nije popisani niti jedan Rom koji je bio protestantske, grkokatoličke (grkozapadne), židovske ili muslimanske vjere.

Tablica 9. Vjerska struktura romskog stanovništva u Hrvatskoj i Slavoniji prema popisu stanovništva iz 31. prosinca 1880.

	katolici		pravoslavci	protestanti	židovi	ostali
	rimokatolici	grkokatolici				
ROMI	969/ 27,83	0	2.513/ 72,17	0	0	0
HRVATI ILI SRBI	70,4	0,45	28,81	0,09	0,24	0,01
ČESI	97,49	0	0,01	2,02	0,48	0
SLOVACI	36,29	0,23	0,17	62,81	0,49	0,08
TALIJANI	98,09	0,12	0,04	0,12	1,63	0
RUSINI	1,36	94,72	3,82	1	0	0
SLOVENC I	99,81	0	0,04	0,08	0,07	0

⁹⁵ Vidi tablicu 8. Spolna struktura romskog stanovništva u Hrvatskoj i Slavoniji u razdoblju 1880.-1910. Izvor: STG I., 24.-35.; STG II., 22.-24.

⁹⁶ Vidi tablicu 9. Vjerska struktura romskog stanovništva u Hrvatskoj i Slavoniji prema popisu stanovništva iz 31. prosinca 1880. Izvor: PŽ 1880., 22.-41. (tamni broj kraj romskog stanovništva u tablici označava točan broj Roma koji su se vjerski opredijelili).

⁹⁷ PŽ 1880., 60.-63.

Pritom je cijelo romsko stanovništvo bilo vjerski orijentirano, a nije bio zabilježen niti jedan Rom nepoznate vjere ili bez vjere ("confessionslose"). Romi su u pravilu prihvaćali vjeru domicilnog stanovništva kao jedan od načina uklapanja u lokalnu zajednicu.⁹⁷ Romska pravoslavna vjerska orijentacija može se povezati s mjestom na kojem su u najvećem broju živjeli. Romsko stanovništvo u najvećem broju živjelo je na području srijemske i virovitičke županije, a upravo je u njima bilo najbrojnije stanovništvo pravoslavne vjere.⁹⁸ Romi su živjeći na tom prostoru u velikom broju prihvatili dominantnu vjeru u lokalnom okružju, a u ovom slučaju to je bila pravoslavna vjera.

U zaključku ovog dijela rada treba istaknuti da je prema popisu iz 1880. romsko stanovništvo većinom bilo spolno ujednačeno, mlado, pravoslavne vjere te izrazito nepismeno. Njihov malen broj u ukupnom broju stanovnika Hrvatske i Slavonije te nepismenost i način života djelomično objašnjavaju njihov primjetno marginalan položaj u hrvatskom društvu na prijelazu devetnaestog na dva-deseto stoljeće.

Broj Roma u Hrvatskoj i Slavoniji u usporedbi s drugim narodnostima u popisima stanovništva 1851.-1910.

Tablica 10. Kretanje broja odabranih narodnosti na području Hrvatske i Slavonije u popisima stanovništva od 1851. do 1910.

GODINA	1851.	1857.	1869.	1880.	1890.	1900.	1910.
ROMI	1.456	1.570	2.392	3.482	4.893	7.209	12.267
HRVATI ILI SRBI	809.739	809.357	1.098 000	1.712 353	1.921 719	2.089 734	2.269 998
RUMUNJI	1	50	0	2.044	2.826	0	0
MAĐARI	10.609	12.770	15.000	41.417	68.794	90.180	103.405
NIJEMCI	16.186	24.470	32.000	83.139	117.493	134.000	132.150
TALIJANI	926	487	2.000	2.404	3.828	4.045	4.122
SLOVENC	4.733	2.400	3.000	20.102	20.987	19.789	15.686
ČESI/SLOVACI	3.828	6.590	6.000	23.662	41.135	48.930	52 737
OSTALI	0	0	0	2.628	3.505	1.215	1.640

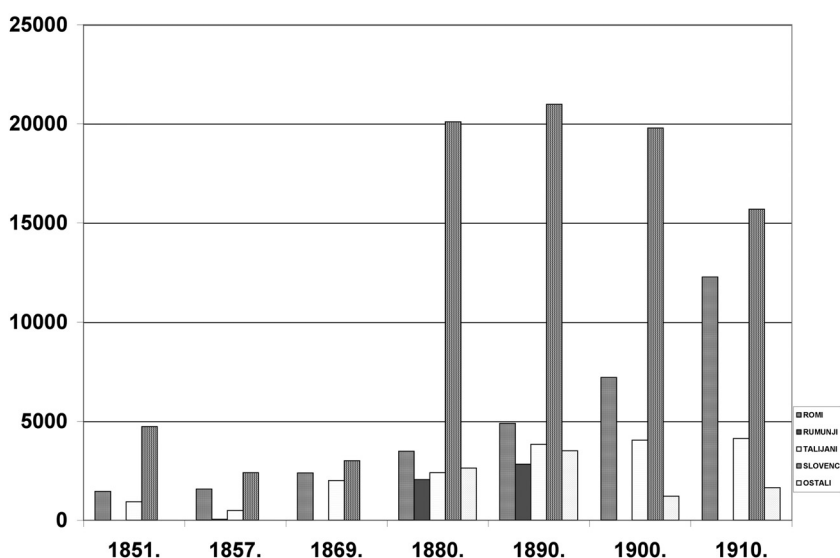
⁹⁸ PŽ 1880., 70.-71.

⁹⁹ Vidi tablicu 10. Kretanje broja odabranih narodnosti na području Hrvatske i Slavonije u popisima stanovništva od 1851. do 1910. i grafikon II. Odnos odabranih narodnosti u Hrvatskoj i Slavoniji u razdoblju 1850-1910. Izvor: C. F. CZOERNIG, *Statistisches Handbüchchen für die Oesterreichische Monarchie*; P. MATKOVIĆ, *Hrvatska i Slavonija u svojih fizičkih i duševnih odnošajih*; PŽ 1910.; R. SIGNJAR, *Statistički atlas Kraljevina Hrvatske i Slavonije*, Zagreb 1915.

¹⁰⁰J. P. LIÉGEOIS, *Gypsies and Travellers*, 54.-60.

Broj romskog stanovništva u razdoblju od 1851. do 1910. povećao se za nekoliko puta i to za 742,51 %. U usporedbi s drugim narodnostima to povećanje broja Roma u istom analiziranom razdoblju jedno je od najviših. Od njega je više samo povećanje češke i slovačke te mađarske narodnosne skupine. U usporedbi s dominantnim hrvatskim (u popisima je dana rubrika "hrvatski ili srpski narod") narodom broj romskog stanovništva nekoliko puta se više povećao.⁹⁹ Ipak, treba imati na umu da je udio romskog stanovništva u broju cjelokupnog stanovništva Hrvatske i Slavonije uvijek bio manji od 1 %. Tako malen broj Roma postupno se povećavao i poboljšanim metodološkim popisnim postupcima, a pritom treba uzeti u obzir romski način života (to je život u velikim plemenskim nomadskim porodicama s visokim natalitetom).¹⁰⁰

Grafikon II. Odnos odabranih narodnosti u Hrvatskoj i Slavoniji u razdoblju 1850.-1910.

Broj Roma u Hrvatskoj i Slavoniji u usporedbi s drugim europskim državama u razdoblju 1870-ih i 1890-ih godina

Broj Roma na području Hrvatske i Slavonije sam po sebi ne otkriva mnogo, no ako se taj broj stavi u širi europski kontekst tek tada je moguće potpunije shvaćanje te populacije na navedenom prostoru. Popisi stanovništva u navedenim europskim zemljama nisu bili provedeni iste godine. Zbog tog razloga kao vremensku oznaku analiziranog razdoblja uzео sam cijelu desetljeće kada su se navedeni popisi stanovništva provodili. Iz tabličnih podataka vidljivo je da je upravo najrjeđa romska populacija između analiziranih zemalja upravo ona koja je živjela na prostoru Hrvatske i Slavonije.¹⁰¹

¹⁰¹ Vidi tabelicu 11. Romsko stanovništvo u odabranim europskim državama u razdoblju 1870.-ih i 1890-ih godina. Izvor: H. F. BRACHELLI, *Statistische Skizze der Oesterreich-Ungarische Monarchie*; ISTI, *Die Staaten Europas*; P. MATKOVIĆ, *Zemljopis Austro-Ugarske monarhije za niže razrede srednjih učilišta*, Zagreb 1882.; Stanoje GRUJIĆ, *Statistika država balkanskog poluotoka i kraljevina Srbija I. i II.*, Beograd 1890.; M. GASTER, n. dj.

Tabela 11. Romsko stanovništvo u odabranim europskim državama u razdoblju 1870.-ih i 1890.-ih godina

	Hrvatska i Slavonija	Ugarska	Srbija	Bugarska	Rumunjska	Francuska
1870-ih	2.392	151.000	24.686		300.000	10.000
1890-ih	4.893	96.497	34.065	31.472	250.000	

Pritom je najbrojnija romska populacija na prostoru ugarskih zemalja. Sličan slučaj jest i u razdoblju 1890-ih godina kada je najrjeđa populacija ona na prostoru Kraljevine Hrvatske i Slavonije, a najbrojnija je populacija na prostoru Kraljevine Rumunjske. Treba napomenuti da je prema popisu romskog stanovništva provedenog u siječnju 1893. na prostoru uže Ugarske popisano 275.000 Roma. Tri godine ranije u Ugarskoj je proveden opći popis stanovništva koji je broj romske populacije prikazao nekoliko puta manjim.¹⁰² Tako se u razdoblju 1890-ih godina najbrojnija romska populacija nalazila na prostoru ugarskih zemalja, a ne u Rumunjskoj. Zanimljivo je istaknuti vrlo malen broj romske populacije na području jedne zapadnoeuropske države kao što je Francuska. Očito je da se romska populacija zadržava na području istočnoeuropskih država u promatranom razdoblju. Iz ovoga proizlazi potreba vrlo pažljivog korištenja broja Roma u raznim popisima stanovništva. Uspoređivanjem navedenih podataka postaje vidljivo da je romska populacija na prostoru Hrvatske i Slavonije bila vrlo mala i većinom ograničena na prostor uz ugarske zemlje (srijemska i virovitička županija).

SUMMARY

THE ROMANY (GYPSY) POPULATION IN THE CENSUSES IN CROATIA AND SLAVONIA IN THE PERIOD 1850-1910

Censuses in the period 1850-1910 display the fluctuations in the number of Romanies as well as their social structure. The Romany population in the territory of the Kingdom of Croatia and Slavonia in the period from 1850 to 1910 inhabited primarily the region of Srijem and Virovitica county. In comparison to the other Croatian counties, these two counties had the longest border with Hungarian regions. The majority of the Romany population came from the Hungarian regions. The size of the Romany population was less than 1% of the total population of Croatia. In comparison with neighboring countries the Romany population in Croatia was sparsest. The census shows that the Romany population was primarily of Orthodox faith and totally illiterate. From all that is presented, the reasons for the marginalization of this population in Croatia and Slavonia is obvious.

Key words: Romany (Gypsy), ethnic XXXXX, census Croatia, Slavonia

¹⁰² O tome vidi više u prethodnom dijelu rada: *Kretanje broja romskog stanovništva u Hrvatskoj i Slavoniji u razdoblju 1880.-1910.*